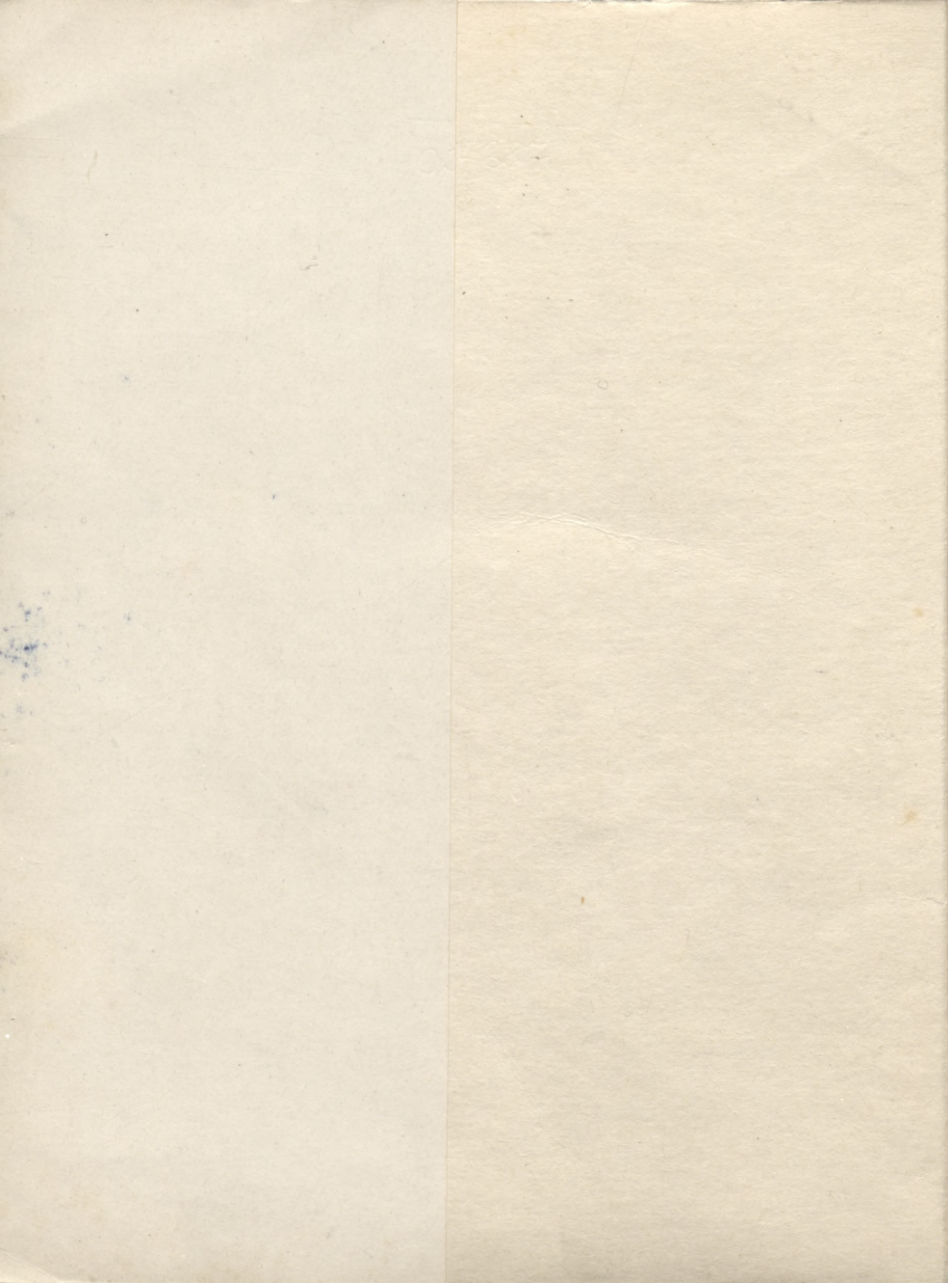

L 68-2
L 3 I

Latviešu
VALODAS
KULTŪRAS
jautājumi

L 68-2
3

VĪP LĒSĀ LATV. PSR
VALDĪBAS BIBLIOTĒKA

dupl. L
4

LATVIJAS PSR ŽURNĀLISTU SAVIENĪBAS
VALODAS KULTŪRAS SEKCIJA

LATVIJAS PSR ZA VALODAS UN LITERĀTŪRAS INSTITŪTA
VALODAS KULTŪRAS GRUPA

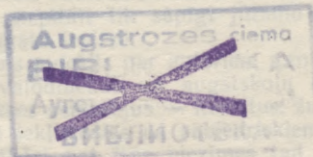
4L
La 8021

LATVIEŠU VALODAS KULTŪRAS JAUTĀJUMI

(Rakstu krājums)

[1.]

4976

IZDEVNIECIBA «LIESMA»
RĪGĀ 1965

B-1
L-3
P-13
J-1
Z-1

av

Vija Lāča Latv. PSR
VALSTS BIBLIOTĒKA

~~75 53 078~~
0306054687

4L
La802

ВОПРОСЫ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ
ЛАТЫШСКОГО ЯЗЫКА

(Сборник статей)
Издательство «Лиесма»

На латышском языке

Redakcijas kolēģija:

L. Amatniece, H. Bendiks (atb. redak'tors), E. Dimitrejevs, I. Freidenfelds, R. Grabis, E. Grinberga, A. Gūtmanis (atb. red. vietnieks), J. Kārklīņš, N. Lauce, A. Plēsuma, T. Porīte (atb. red. vietniece), T. Putniņa, E. Stavro, A. Sukovskis, V. Vanags, M. Zumberga.

4387

IZDEVNĪCĪBA «LIESMA»
RĪGA 1982

IEVADAM

Vēl aizvien mums nav preses izdevuma, kur laiku pa laikam pār-
runāt, apspriest un tādējādi veicināt pašreizējo literārās valodas
normu īstenojumu, nav vietas, kur ierosināt vienas vai otras normas
precizējumus, kādas līdz šim pašplūsmā atstātas valodas parādības
normēšanu, ja to prasītu saziņas skaidrība, pašas literārās valodas
tendences veidoties par aizvien pilnīgāku latviešu nācijas saziņas
un kopdarbības līdzekli.

Krājuma «Latviešu valodas kultūras jautājumi» vienīgais nolūks
tālab ir kaut cik aizpildīt tik sāpīgi jūtamo robu mūsu valodas
attīstības mērķtiecīgākā ievirzē.

Jaunais izdevums pulcējis par autoriem gan ZA Valodas un lite-
ratūras institūta valodniekus un augstskolu mācību spēkus, gan
tiešos valodas prakses veidotājus — literātus, žurnālistus, tulkotājus,
kas visi šai darbā iekļāvušies uz sabiedriskiem pamatiem. Apjomā
nelielie raksti, dažkārt pat īsās piezīmes tad nu skar literāro iz-
runu, vārdu un formu darināšanu, to vēlamo lietojumu gan pēc
vienotām, gan pēc izvēles normām, aplūko mūsu valodas vārdu krā-
juma bagātināšanos kontaktos ar citām valodām, brīdina pret kļū-
mēm tulkojumos, ieteic lietderīgākos dažādu nosaukumu saīsinā-
jumus, rāda arī vārdu un vārdkopu jēdzienisko attīstību, nozīmju
paplašināšanos, sašaurināšanos vai pārnesumu pašā latviešu literā-
rajā valodā aizvien sarežģītāku, daudzpusīgāku satura nianšu iz-
paušmei, apskata mazāk nokārtotos interpunkcijas jautājumus. Šā
krājuma rakstos izsacītie ieteikumi nav uzlūkojami par obligātiem
norādījumiem — to mērķis ir rosināt ikvienu patstāvīgi vērtēt

rakstos minētos apsvērumus par labu vienādam vai otrādam valodas līdzekļu lietojumam, lai lasītājs tad tāpat patstāvīgi izšķirtos par valodas skaidrībai un izteiksmībai vairāk roderīgo, lai meklētu pretargumentus savai pretējai nostājai, ja kāds ieteikums tam neliktos istenojuma vērts.

Rakstu tematiskā daudzveidība vēl papildināsies turpmākajos krājumos, kad redakcija būs saņēmusi šā pirmā mēģinājuma rosināto valodas prakses darbinieku un valodnieku ieteikumus risināt vienu vai otru jautājumu, priekšlikumus, kā to darīt, vēl jo labāk to izklāstu jau gatavu rakstu un piezīmju veidā.

Gaidām tāpat vērtētājas atsauksmes par pašreiz darīto, ierosmes turpmākajam, visvairāk tomēr atziņas par ikvienu latviešu literārās valodas izpausmi, kam pašlaik neatliekami vajadzīgs atsaucīga valodas kultūras kopēja palīdzīgais padoms.

Redakcijas kolēģija

Atsauksmes par šo rakstu krājumu un ierosinājumus turpmākajiem lūdzam adresēt Zurnālistu savienības Valodas kultūras sekcijai (Rīgā, Padomju bulv. 24, Izdevniecības «Liesma» Vārdnīcu redakcijā) vai ZA Valodas un literatūras institūta Valodas kultūras grupai (Rīgā, Turgeņeva ielā 19).

ZILBJU INTONĀCIJAS VAR UN VAJAG NORMĒT!

Latviešu valodā dažādas nozīmes vārdi savā skanējuma nereti atšķiras vienīgi ar to, ka tajos balss skaļuma un augstuma virzības ziņā dažādi tiek izrunāts, proti, intonēts kāds garskanis — garais patskanis, divskanis vai īsa patskaņa savienojums ar tai pašā zilbē sekojošu skaneni — plūdeni vai nāseni. Saziņas skaidriības labad literārajā izrunā tātad būtu ievērojami kādi noteikti garskaņu intonāciju lietojuma paradumi — normas. Diemžēl mums vēl nav ērtu, viegli pārskatāmu izklāstu par vēlamo intonācijām, nav pat īstas vienprātības par to, uz kādiem pamatiem tādi paradumi būtu veidojami, vēl ļaunāk, ne vienreiz vien dzirdēti iebildumi pret jebkādām intonāciju normām. Intonācijas sava it kā necīgā saziņas svara un gluži vai nepārvaramu grūtību dēļ, kādas rastos daudziem runātājiem, kuriem savs ierastais intonāciju lietojums būtu jāpārkārto pēc kādu kopēju normu prasībām, vispār vajagot pamest pašplūsmai.

Būtu pārsteidzīgi domāt, ka viens raksts varētu atrisināt visu šo sarežģīto jautājumu gūzmu. Šā raksta nolūki būs pilnīgi sasniegti, ja ar to būs ierosināts vispusīgāk un plašāk apspriest intonāciju normu vajadzību, normēšanas iespējas un apmērus. Protams, mēģināsim visu šo pamatjautājumu aplūkojumā pievienot arī pa papildapsvērumam, dibinoties gan uz literārās valodas kā visas nācijas svarīgākā saziņas un kopdarbības līdzekļa īpašo vietu tautas valodas teritoriāli un sociāli atšķirīgajos nozarojumos, gan uz literārās valodas un tautas sarunvalodas savstarpējām attieksmēm un mijiedarbību mūsdienās.

Vislielākās iespējas šķirt izrunā dažādas nozīmes vārdus dod triju intonāciju sistēma, kādu sastopam paplašā vidusdiālekta novadā Vidzemes vidienē un dažuviet arī Zemgalē. Atgādināsim šo triju intonāciju atšķirīgās pazīmes. Stiepti intonēts garskanis tiek runāts skaļuma ziņā vienādi vai arī viegli kāpjoši, un šo skaļuma izturējumu vai kāpumu mēdz pavadīt toņa izturējums vai kāpums. Krītoši intonētam garskanim raksturīgs pakāpenisks skaļuma dilums ar līdzīgu toņa kritumu, turklāt pats garskaņa sākums var būt arī mazliet kāpjošs. Lauzti intonētam garskanim sākums ir skaļāks, kāpjošs, bet vidusdaļā balss aizžņaudzas, un garskaņa beigās kļūst klusākas, pat pavisam nebalsīgas.

Ar triju intonāciju sadalījumu izrunā var atšķirties pat trīs citādi skaņu sastāvā līdzīgi vārdi, piem., rakstījums *vili* atkarā no intonācijas attēlo trīs dažādus vārdus — stiepti intonēts *ī* liek saprast *darbarīku*, krītoši — *šuvi*, bet lauztā intonācija liek domāt darbības vārda *vilt* pagātni; tāpat pēc intonācijām precizējama rakstījuma *tā* nozīme — stiepti runājams norādāmā vietniekvārda

tas siev. dz. nominatīvs, krītoši — vīr. dz. ģenitīvs, lauzti — apstākļa vārds; stieptais, krītošais, lauztais intonējums ļauj pazīt tādus vārdus kā (sīpola) *luoks*, (šaujamais) *luoks*, (istabas) *luogs*. Triju intonāciju sistēma ļauj šķirt izrunā vairāk vārdpāru nekā jebkurš divu intonāciju lietojums arī tad, ja nav šādu trejādi intonējamu vārdu trijnieku (pārējos Latvijas novados daļēja intonāciju saplūduma dēļ vairs netiek šķirta vai nu stieptā un krītošā, vai arī krītošā un lauztā intonācija).

Pret triju intonāciju lietojumu tātad nevarētu būt iebildumu saziņas skaidrības ziņā, taču pašreizējā literārās valodas un visas tautas valodas prakse, kā arī tās samērā droši paredzamā turpmākā attīstība, neļauj triju intonāciju sistēmu izvirzīt par vispārēju normu. Piesardzība te pamatojama ar to, ka ārpus šā triju intonāciju novada, kā jau minēts, pazīstamas tikai divas pamatintonācijas. Tā pārējos vidusdialekta novados, tātad literārās valodas bāzes apgabala lielākajā daļā, triju intonāciju novada krītošo un lauzto intonāciju aizstāj ar vienu pašu nestiepto intonāciju, kas skanējumā vairāk pielīdzinājusies vai nu lauztajai (Kurzemē un Zemgalē), vai arī krītošajai intonācijai (Vidzemē). Pamatvilcienos tāds pats stieptās un nestieptās intonācijas šķīrums ir visā lībiskajā dialektā, proti, Kurzemes pussalas ziemeļdaļā un Rīgas jūras līča austrumpiekrastē. Tādējādi stiepto un nestiepto intonāciju šķir visi leļzemnieki — vidusdialekta un lībiskā dialekta runātāji, latvieši rietumos no Gaujienas un Jaunjelgavas līnijas.

Tiesa gan, ir arī vārdi, kuru sakņu garskaņus arī vidusdialektā mēdz runāt dažos apvidos ar stieptu, citos ar nestieptu intonāciju, nereti tādas svārstības ir starp

plašākām Vidzemes un Kurzemes izlokšņu grupām, piem., *skaists, krāsa, iet, sniegt, klausīt*. Tas liek apsvērt, vai šāds dažāds — stiepts un nestiepts — intonējums šais un vēl vairākos citos vārdos nebūtu atzīstams par vienlīdz pieļaujamu literārajā izrunā.

Tāpat tiesa, ka tikai divu intonāciju šķīrums, kas reizē ir lautzāis un krītošās intonācijas apvienojums vai sapludinājums vienā nestieptā intonācijā, šur tur var radīt neskaidrības saziņā. Tā, piemēram, jau minētajiem intonatīvi atšķirīgo vārdu trijniekiem, kas ar tādu intonāciju sapludinājumu izrunā sarukuši par vārdpāriem, varētu vēl pievienot dažu desmitu vārdpāru, kam krītošā un lautzāis intonācija šķirtu sakņu skanējumus, piem., *dikt — dīgt, jaukums* (maisījums — piemīlīgums), *lieks — liegs, lietu* (priekšmetu — nokrišņus), *miegs* (lietv. — darb. v.), *siena* (vīr. dz. ģen. — siev. dz. nom.), *rūkt — rūgt, suolu* (darb. v. — lietv.), *velts* (veltīgs — savelts).

Saziņas skaidrības mazinājumu pa lielai tiesai atsver artikulācijas ekonomija — divu pagrūti šķiramu intonāciju vietā stājas viena. Abām nestieptajām intonācijām kopējs ir skaļuma mazinājums un toņa kritums, kaut pats šis mazinājums un kritums pēc savas gaitas ir atšķirīgs — krītošajai intonācijai vairāk pakāpenisks, lautzājam — pēkšņs. Šī līdzība, jādodomā, veicinājusi vienas intonācijas vispārinājumu vai abu tuvinājumu un pat saplūdumu, arī svārstības to lietojumā, un tam turklāt pārāk maz pretojusies abu nestiepto intonāciju atšķirības samērā nelielā slodze saziņā.

Stieptā un nestieptā intonācija šķir savu simtu dažādas nozīmes sakņu garskaņu, piem., *ārs* (platības mērs — ārpuse), *bāzi* (lietv. — darb. v.), *dūci* (lietv. — darb. v.), *gāze* (agregātvoklis — gāziens), *kalti*

(darba rīki — žāvētavu), *valgs* (īp. v. — lietu.), *birze* (mežs — sējuma iedaļa), *birst* (tag. no birt — no *birzt*), *kāpa* (lietu. — darb. v.), *krēsla* (siev. dz. nom. — vīr. dz. ģen.), *kuopa* (lietu. — darb. v.), *lauks* (lietu. — īp. v.), *liels* (īp. v. — lietu.), *liesa* (īp. v. siev. dz. — lietu.), *maisi* (darb. v. — lietu.), *mīt* (mīdīt — mainīt), *puods* (svara vienība — trauks), (labības un grāmatas) *sējums*. *stāvs* (īp. v. — lietu.), (kuģa un mājas) *stūri*, *trauks* (lietu. — darb. v.), *vāzi* (lietu. — darb. v.). Turklāt intonāciju mijā dažādos vienas saknes atvasinājumos, kur tā ir vārdu gramatiskās atšķirības palīgpazīme, parasti mijas nestieptā un stieptā intonācija, piem., *braukt* — *braukāt*, *vērt* — *vārti*. Tas liecina, ka šai atšķirībai ir lielāks svars saziņā nekā krītošās un lauztās intonācijas starpībai, tāpēc tā arī stingrāk saglabāta tautas valodā un vairāk ievērojama literārajā izrunā.

Tādējādi latviešu valodas literārās izrunas pašreizējā attīstības posmā būtu vajadzīgs stieptās un nestieptās intonācijas šķirums ar izvēles intonējumu tais vārdos, ko gan stiepti, gan nestiepti intonē arī plašākās vidusdialekta izlokšņu grupās un tamlīdz pašas literārās izrunas praksē. Tāds normējums turklāt attiektos vispirms uz uzsvērtajām zilbēm, tātad uz saknēm un priedēkļiem, varbūt arī uz saknes zilbēm salikteņos, kur tām parasti mēdz būt palīguzsvars. Šis ierobežojums būtu lietderīgs tāpēc, ka neuzsvērtajās zilbēs intonācijas vispār grūtāk saklausāmas, turklāt šo neuzsvērtu piedēkļu un galotņu garskaņu vienādam vai otrādam intonējumam arī nav tik liela svara saziņā, tālab te valodas praksē svārstību mēdz būt vairāk nekā sakņu garskaņu intonējumā.

Intonāciju normu attiecinājums tikai uz uzsvērtajiem un sakņu garšajiem atvieglotu to apguvi augšzemniekiem, kam vienīgajiem šīs normas liktu apgūt viņiem patlaban vēl neierastās stieptās intonācijas artikulāciju — ležemniekiem taču būtu tikai vienā otrā gadījumā jāmaina stieptā intonācija pret nestiepto vai otrādi, bet tiklab vienas, kā arī otras intonācijas artikulācija pazīstama it visiem ležemniekiem. Izrunas prakses vērojumi liecina, ka arī augšzemniekiem stieptās intonācijas apguve nevarētu būt nepārvarams šķērslis. Augšzemnieku cilmes runātāji, kas gadus desmit piecpadsmit diendienā klausījušies ležemnieku runu, savas augšzemnieciskās, krītošās intonācijas ležemnieku stiepto vietā paturējuši lielākoties tais vārdos, kuru izruna stingri jo stingri apgūta bērībā, piem., *māte, tēvs*, turpretim vārdus, kas bērībā dzirdēti retāk, vēl vairāk tāds, kas apgūti jau ležemnieku vidē, parasti runā ar ležemniecisko intonāciju, tātad stieptās intonācijas artikulācija apgūta palaikam neapzināti. Ja nu vēl liksim vērā, ka tagad ležemniekiem parastās intonācijas arī pašā Augšzemē diendienā dzirdamas gan radiatorajumos, gan televīzijā, gan profesionālo teātru izrādēs, aizvien vairāk arī no pašdarbības skatuves un lekcijās, tāpat sarunās ar ienācējiem no rietumnovadiem, tad šīs apzinātās un neapzinātās tendences pielāgoties literārajai izrunai kā tautas kopvalodas pilnīgākajai izpaušmei, gluži dabiski, kļūst aizvien iedarbīgākas arī intonāciju lietojumā. Vēl piezīmēsim, ka nekādas jaunas artikulācijas iemaņas nav apgūstamas to latgalisko izlokšņu runātājiem, kam krītošās intonācijas vietā stājusies stieptā. Viņiem tikai viens otrs stiepums aizstājams ar lauzumu kā tiem pazīstamās nestieptās intonācijas izpaušmi — tātad ir pār-

varamas nevis artikulācijas apguves, bet tikai neparasta intonāciju sadalījuma grūtības.

Visvairāk pārkārtojumu garskaņu intonējumos jāizdara augšzemnieku dialekta sēlisko izlokšņu runātājiem. Viņiem gan ir pazīstama kāpjošā intonācija, kas artikulācijas ziņā atgādina stiepto, taču kāpjoši te artikulē garskaņus, kam ležzemnieku izrunā tais pašās saknēs atbilst lauztā intonācija vai tās aizstājums ar krītošo tais izloksnēs, kurās tā vispārināta abu nestiepto intonāciju vietā. Tāpat sēliskajās izloksnēs ir pazīstama krītošā intonācija, bet tajā te ieplūdusi arī senākā stieptā intonācija, ko tais pašās saknēs vēl aizvien lieto ležzemnieki.

Augšzemnieku lielākās vai mazākās grūtības ātri apgūt nule izklāstītās stieptās un nestieptās intonācijas sadalījuma normas, kādas vispār tagad jau stihiski veidojas tautas vairuma izrunā un kam pamatvilcienos seko literārās valodas prakse, liek arī šīs ierobežotās normas izvirzīt tikai par vēlamām.

Var arī iebilst, ka nav izvirzāmas pat nekādas ierobežotas un tikai vēlamas intonāciju lietojuma normas. Ja jau literārās valodas prakse aizvien vairāk pati bez kādas normētāju palīdzības īsteno šādu intonāciju lietojumu, tad atliek tikai pacietīgi gaidīt, kamēr šie tagad jau skaidri iezīmējušies intonāciju lietojuma paradumi kļūs vispārēji.

Pret tādu pasīvas gaidīšanas taktiku nu jāceļ gaismā vērojumi par Rīgas teātru aktieru, kā arī radiodiktoru izrunu pēdējos pāris gados. Tie rāda, ka nedrīkstam bezdarbīgi gaidīt intonāciju lietojuma stihisku nokārtošanos. Proti, šais aktieru un diktoru izrunas vērojumos satrauc kāda atkāpe no vēlamā intonāciju lietojuma, kam

nav nekāda balsta vidusdialektā un vispār ležemnieku izrunā. Proti, tas ir vēlamās nestieptās intonācijas aizstājums ar stiepto, un tas šo izrunu dara nedabisku, netikami mākslotu, tiši manierīgu, dažkārt pat rada pārpratumus runas saturā uztverē.

Minēsim dažus piemērus no radoraidījumiem vai teātri dzirdētā. Vārds *augsts* nereti te runāts nevis ar vienīgo pareizo, ležemniekiem parasto nestiepto intonāciju, bet ar stiepto, un tad tas izrunā pielīdzinās vārdam *auksts*. Un tā nu ir bijis jāklusās, ka «valdība *auksti* novērtējusi šo līgumu», lai gan visas informācijas kopsakars liecina par atzinīgu vērtējumu, tāpat ir stāstīts par «*auksti* attīstītām kapitālisma zemēm», par «*aukstāko* izglītību» un par «*aukstu* darba ražīgumu», vēl vairāk, ir pat piekodināts «turēt *aukstu* zemkopja godu». Tāpat dīvaini liekas, ka «pakalni apauguši ar zaļu *zāli*», kur stiepti intonētais *ā* neļauj dīgt asniem, bet vedina iztēloties visādas halles. Tāpat nav īsti izprotams, no kādām tad balles telpām «vējiņš nesa *zāļu* aromātu», jo diktora stieptās izrunas dēļ te par pavasara pirmās uzdīgušās zāles smaržu papriecāties nav ļauts. Un vai aplam stieptais *rit* neposta nākamās, jaunās dienas priekšstatu un neliek saprast *rišanu*? Tas pats ar dažkārt raidījumos stiepti intonēto priedēkļa *ā* vārdā *pārduošana*, kas taču tad vairs nenozīmē no kopsakara izlobāmo tirdzniecības operāciju ar naudas starpniecību, bet nodošanu cita rīcībā par velti vai arī došanu kaut kam pāri. Tāpat negribētu priekšstatu par pakāršanu radā kļūmīgais stieptoms vārdkopā «muižnieku *kārtai*», kur īsti domāta pierādība pie muižniecības kā sabiedrības slāņa.

Tiesa, tādu tiešu neskaidrību nav pārāk daudz, tomēr tās rāda, ka teātros un radio — tieši šais literārās iz-

runas galvenajos atbalsta punktos intonāciju lietojumam vēltīts pārāk maz uzmanības. To lai vēl apliecina pieraksti no desmit teātra izrādēm un ap septiņdesmit radioraidījumiem, kur tādu tautas valodas neatzītu stiepumu konstatēts ap pusotra tūkstoša. Raksturīgi tas, ka šie mākslotie, manierīgie stiepumi visbiežāk atkārtojas dažās tipiskās fonētiskās un morfoloģiskās pozīcijās, kā arī samērā neplašā vārdu slānī.

Kā zināms, atskaitot stiepti intonēto priedēkli *pār-*, stiepta intonācija priedēkļos tautas valodā ir tikai samērā nedaudzos senākos lietvārdos, bet gauži reti tā ir darbības vārdos un jaunākā laikā atvasinājumos vispār. Tomēr priedēkļu *aiz-*, *ie-*, *nuo-*, *pie-* izrunā vien tautas valodā nelietojamu, mākslotu divskaņu stiepumu pierakstīts ap 120, piem., *aiziet, iesākt, nuosaukt, pieduot*. Tāpat stiepta izruna nemēdz būt pozicionālajos garskaņos, kas rodas tikai dažos kādas saknes atvasinājumos, salikteņos vai pat vienā kāda vārda locījumā, kur vienā zilbē ar iepriekšēju īsu patskani nonācis kāds pamatvārdā, citos atvasinājumos vai locījumos, kā arī paralēlformās nākamajā zilbē dzirdams skanenis vai arī *j*, *v*, kas tad vokalizējas par *i*, *u* un kopā ar īso patskani veido divskani. Piemērus ar tautas valodai pretēju stiepumu minēsim tieši no minētajiem pierakstiem, kas izdarīti 1963./64. g. teātru sezonas laikā (tādu ir ap 50): *avju > auju* (sal. *avi*), *ej > ei* (sal. *eju*), *gals* (sal. *gala*), *nav > nau* (sal. *nava*), *savdabīgi > saudabīgi* (sal. *sava*), *viņš* (sal. *viņa*), *zemnieks* (sal. *zeme*), *ziņkārīgs* (sal. *ziņa*), *zvejnieks > zveinieks* (sal. *zveja*), *divnieks > diunnieks, divdesmit > diudesmit* (sal. *divi*).

Minēsim tagad saknes, kam dažādos atvasinājumos viscaur saglabājama nestieptā intonācija, bet kur

pierakstos vismaz astoņas reizes konstatēti stiepumi. Lai būtu labāk pārskatāms, dosim no katras saknes kādu vārdu paraugam, norādot arī nepareizo stiepumu skaitu visos šās saknes vārdos kopā: *aicināt, aicinājums* — 9, *āriene, ārzemes* — 9, *augsts, augša, augt, augs, auglis, audzināt* — 57, *biedrs* — 8, *būt, būdams, būtība* — 14, *celt, celtnieks* — 12, *cilvēks* — 14, *cinīties, ciņa* — 17, *darbs, darbinieks* — 64, *diena* — 31, *draugs, draudzība* — 34, *dziedāt, dziesma* — 16, *dzimšana, dzimtene* — 15, *dzi- vuot, dzīve* — 61, *galva, galvenais* — 20, *guods, guo- dīgs* — 8, *iela* — 9, *jauns, jaunatne* — 89, *kā* (apst.) — 10, *kāds* — 15, *kauja* — 15, *ļaudis* — 11, *mācīt, mācības, māksla, mākslinieks* — 50, *pēda, pēdējais* — 10, *pieci, piektais* — 9, *pilsēta, pilsonis* — 10, *rits, rit* (par laiku) — 16, *sākt, sākums, sācējs* — 26, *sēdēt, sēde* — 8, *spēks, spēcīgs* — 18, *stāstīt* — 11, *straujš, straume* — 10, *tā* (apst.) — 13, *tāds* — 14, *tāls* — 28, *tauta* — 38, *tiesa, tiesības, tieši* — 13, *tris, trīsdesmit* — 20, *valdība, valsts* — 47, *vārds* — 14, *veicis, veicināšana, veiksmē, veikums* — 8, *veltīt, velte* — 14, *vēsts, vēstule* — 11, *viens, vien, vienīgais, vienība, vienmēr* — 42.

Tāpat vairāk nekā tūkstotis lieko stiepumu jeb pāri par divām trešdaļām visu intonācijas kļūmju radies tāpēc, ka nav ievēroti vispārējie priedēkļu un pozicionālo garskaņu, kā arī apmēram 50 sakņu garskaņu (pavisam pierakstos ir ap 300 sakņu) intonējuma paradumi, kādi vērojami tautas izrunā Latvijas lielākajā daļā. Jau- nākie — 1964. un 1965. gada vērojumi pamatvilcienos apstiprina to pašu, ko aplūkotie pieraksti. Tādi stiepumi daļā vārdu varētu gadīties sēlisko izlokšņu ietekmē — lauztās intonācijas vietā tur ir kāpjošā, bet tā savukārt atgādina stiepto, ko tāpat dažkārt izrunā ar kāpumu,

tikai daudz mazāku. Taču apmēram tikpat bieži novēroti krītošās intonācijas aizstājumi ar stiepto, bet tādai novirzei tautas valodā pamata vēl mazāk. Te gan visvairāk vainojama augšzemnieku pārliedzība centība likt visu savu krītošo intonāciju vietā stieptās. Bieži vien tā tiešām ir pielāgošanās literārās izrunas praksei, bet dažkārt gadās arī literāri pareizo krītošo intonāciju aplami aizstājumi ar stieptajām. Tādus nevēlamus, tautas vairuma izrunai pretējus stiepumus visbiežāk laikam gan rada priekšnesuma emocionālais spriegums. Griba pēc iespējas stiprāk iedarboties uz klausītāju liek izcelt uzsvērtu zilbju beigas, un tā jau arī stieptās intonācijas rodas. Pēc tam tādu emocionāli izceltu izrunu var vispārināt. Par tādu īpašu dziņu pēc izrunas kontrastiem gan laikam liecina viena un tā paša vārda dažāda intonējuma atkārtojumos, piem., «*vaigu vaigā*», «*no tumsas līdz tumsai*», «*vēl un vēl*», «*siki jo siki*», «*tiesa kas tiesa*», kur visur pirmajā vārdā dzirdēts stiepums, bet otrā — parastā nestieptā izruna. Turpretim teicienā «*kauja paliek kauja*» parastajai nestieptajai pirmā vārda izrunai kontrasts meklēts ar atkārtojuma stiepumu. Vēl jāpiebilst, ka intonējuma svārstības vienā un tai pašā vārdā runātājiem gadās tai pašā raidījumā vai izrādē. Tas viss liecina, ka zilbju intonāciju komunikatīvā loma literārajā izrunā nav vēl īsti apzināta un bieži vien tiek ziedota tīri ekspresīviem nolūkiem.

Tikai pārvarējuši tieksmi lielākas izteiksmības dēļ nevietā lietot stiepto intonāciju, tiksīm vaļā arī no satura pārpratumiem un neskaidrībām — lai izskaustu šo visnegantāko nezāli, iepriekš jāatņem tai labvēlīgā augsne. Ja ar šo stiepumu pārpilnību galā netiksim, tad visai sekmīga nebūs arī cīņa pret tiešajiem pārpratumiem —

pret (dīgstošās) *zālites* pārvēršanu par (balles) *zāliti*, pret *augstuma* un *aukstuma* jaukšanu. Reizē būs lielā mērā padzīta arī skatuves un mikrofona runas emocionālā manierība, kas dažkārt pat kaitina, uzmanību lieki pievēršdama sev, atvilinādama to no satura.

Kā tad visātrāk panākt vēlamo intonējumu? Visupirms visiem skatuves un mikrofona runas konsultantiem derētu vairāk vērības veltīt šim domas precīzās izteiksmes līdzeklim. K. Mīlenbaha «Latviešu valodas vārdnīca», J. Endzelīna «Latviešu valodas gramatika» te var daudz palīdzēt. Teātris un radio tad šai ziņā tautas izrunu nejauks, bet gan vienos, un tas jau arī ir šās literārās izrunas kalves lielais pateicīgais uzdevums.

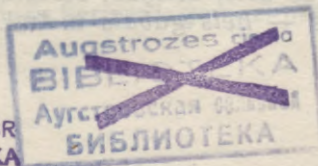
Taču literārās valodas lietotājiem, un tāds tagad ir mūsu tautas vairākums, pilnas tiesības prasīt, lai viņu rokās jo drīzāk būtu ērti lietojama vārdnīca, kas reizē ar vārdu pareizo rakstījumu dotu arī tā pareizo izrunu, šā rakstījuma literāri pareizo lasījumu, proti, norādījumus, kā katrā vārdā lasāms burts *o* — par *uo*, *o* vai *ō*, kā *e*, *ē* — par šaurajiem vai platajiem patskaņiem, kur ir vārda uzsvars, ja tas nav pirmajā zilbē, kāds ir vēlamais intonāciju lietojums. Tas vajadzīgs jo sevišķi tāpēc, ka minētajā K. Mīlenbaha «Latviešu valodas vārdnīcā» nav daudzu pašreiz bieži lietojamu vārdu, ne vienmēr tajā viegli orientēties paralēlu intonējumu gadījumos, turklāt šķirkļa vārdā uzrādītās intonācijas parasti gan atbilst attiecīgajām radu valodu intonācijām, bet tādām izsecinātām intonācijām dažkārt nav stingra balsta latviešu valodas pašreizējā praksē. Te tātad literārās valodas praksei dodamas lielākas tiesības, un vēlamais intonāciju lietojums būtu jānorāda pēc iepriekš izklāstītajiem principiem. Tie nav šai rakstā izvirzīti patstāvīgi

9764.

un pirmo reizi. Tādu vēlamu stieptās un nestieptās intonācijas šķirumu jau 1912. gadā savā recenzijā par latviešu skatuves runas meistara J. Dubura «Latviešu fonētikas ābeci», kurā prasīts šķirt trīs intonācijas, atzinis Jānis Endzelīns («Dzimtenes Vēstnesis», 1912. gada 102. nr-ā). Te norādīts, ka «starpība starp krītošo un laužto intonāciju palaikam nemēdz būt visai liela, tā ka tikai smalka auss to var sadzirdēt, un tāpēc šī starpība uz skatuves nevar būt par piedauzību». Turpat arī ieteikts augšzemniekiem šķirt stiepto un krītošo intonāciju, sēlisko izlokšņu runātājiem turklāt savu kāpjošo intonāciju aizstāt ar laužto.

Vairāk nekā pusgadsimtu ilgā latviešu literārās valodas attīstība apliecinājusi šo vārdu viedīgumu. Tiem pievienojies gatavojamās «Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīcas» autoru kolektīvs, tos atbalsta vairums latviešu valodnieku, kas vispār uzlūko intonāciju lietojumu par kaut vai daļēji normējamu pretstatā citam viedoklim, pēc kura nekāda intonāciju normēšana nav nedz vajadzīga, nedz iespējama vai pēc kura būtu atšķirīgi intonējami tikai tie vārdi, kam tādas atšķirīgas intonācijas svarīgas, lai tos dzirdes uztverē nesajauktu ar citiem vārdiem.

Skatuves un mikroфона runas meistari, apzināti ievērodami un ar savu autoritāti izplatīdami tautas valodā saklausāmās zilbju intonāciju lietojuma pamattendences, darītu tās par vispārēju literārās izrunas paradumu un tā vairotu literārās valodas nozīmi nepārprotamā visas nācijas mutvārdu saziņā.

Viļa Lāča Latv. PSR
VALSTS BIBLIOTĒKA

75-53-078
0306054687

SALIKTENĪ AR NOROBEŽOTU NOZĪMI

Saliktenis ir vārds, kas radies no diviem patstāvīgiem vārdiem. Ir atvasināti salikteni, kuros divi vārdi apvienoti vienā vārdā, pievienojot piedēkli (*garš laiks — garlaicība, gaiši mati — gaišmatis, gaišmatains*), un tādi, kuros divi vārdi saplūduši kopā bez piedēkļa (*upes mala — upmala, padoma devējs — padomdevējs. gada diena — gadadiena*). Un tieši blakus neatvasinātajiem salikteniem, par kuriem šai rakstā būs runa, bieži ir sastopama vārdkopa ar to pašu vai mazliet attālinātu nozīmi. Rodas jautājums, vai saliktenis ir vajadzīgs, vai tā vietā nav lietojama vārdkopa. Lai to noteiktu, ir jāzina saliktena pazīmes. Salikteniem var būt gan fonētiska, gan morfoloģiska, gan strukturāla (saliktena iekšējās struktūras), gan arī semantiska rakstura pazīmes. Visas šīs pazīmes ir svarīgas, bet saliktena nepieciešamības resp. stabilitātes noteikšanā ļoti nozīmīga ir tieši semantiskā rakstura pazīme, un proti, vai saliktenis pēc savas nozīmes atšķiras no vārdkopas, kas veidota no saliktena komponentiem atbilstošiem vārdiem, vai ne. Ja saliktenim un vārdkopai ir nozīmes atšķirība, tad saliktenis ir nepieciešams un tam ir tiesības uz eksistenci kā stabilam saliktenim.

Daļai saliktenu nozīmes atšķirība ir tik acīm redzama, ka nerodas nekādas šaubas par tās piemītību un līdz ar to par saliktena eksistences nepieciešamību resp. stabilitāti (salīdz., piem., *pilsēta un pils sēta; bezdelīgactiņas — bezdelīgas acis, actiņas; olbaltums — olas baltums; lielgabals — liels gabals* u. tml.). Bet ir daudz

salikteņu, kuriem nozīmes atšķirība salīdzinājumā ar vārdkopu nav spilgti izteikta, salīdz., piem., *māsasmeita* un *māsas meita*, *dēladēls* — *dēla dēls*, *mežrozīte* — *meža rozīte*, *zaļžubīte* — *zaļā žubīte*, *gadadiena* — *gada diena*, *darb(a) galds* — *darba galds* u. c. Šāda veida salikteņos nozīmes atšķirību dažkārt grūti saskatīt, jo maz izteiktā nozīmes atšķirība, ko turpmāk sauksim par nozīmes norobežojumu, izpaužas tikai kā lielāka vai mazāka atkāpe vai novirze no tās nozīmes, ko izsaka vārdkopa vai katrs par sevi atsevišķs salikteņa komponentiem atbilstošs vārds. Taču, ja saliktenī var saskatīt kādu nozīmes norobežojumu, kaut vai pavisam niecīgu, saliktenim ir tiesības kļūt par stabilu leksisku vienību.

Nozīmes norobežojumā attieksmē pret vārdkopu salikteņiem var izšķirt 5 raksturīgākus gadījumus.

1. Vārdkopai ir divas (vai pat vairākas) nozīmes, bet saliktenim tikai viena, un tā ir viena no vārdkopas nozīmēm. Piemēram, salikteņiem ar *-mala* kā otru komponentu: *ceļmala*, *upmala*, *mežmala*, *ežmala*, *ežermala*, *jūrmala* u. c. atbilstošās vārdkopas (*ceļa mala*, *upes mala*, *meža mala*, *jūras mala* u. c.) apzīmē gan pirmajā komponentā izteiktā objekta «malu», gan arī teritoriju gar pirmajā komponentā nosaukto objektu, bet saliktenim ir tikai viena nozīme — vārdkopas pēdējā nozīme. Salīdz., piemēram, *upes mala* — 1. nozīme: pašas upes mala — *brīst pa upes malu*, 2. nozīme: zemes josla, teritorija gar upi — *pastaigāties pa upes malu*; *upmala* — zemes josla, teritorija gar upi — *pastaigāties pa upmalu*. Salikteņiem ar *-āda*: *aitāda*, *cūkāda*, *zvērāda*, *teļāda* u. c. atbilstošās vārdkopas (*aitas āda*, *cūkas āda*, *zvēra āda*, *teļa āda*) apzīmē gan dzīva dzīvnieka ādu, kas aptver visu ķermeni, gan arī precī vai izejmate-

riālu dažādu priekšmetu pagatavošanai, bet saliktenim ir tikai otrā vārdkopas nozīme, proti, prece, izejmateriāls (*cūkādas cimdi, zvērādas cepure, uzpirkt zvērādas*). Salīdz. vēl *ozola koks* (1. augošs ozols, 2. ozola kokmateriāls) un *ozolkoks* (ozola kokmateriāls), *aramā zeme* (1. potenciāli jebkura zeme, kas domāta uzaršanai, 2. sējumu kultivēšanai piemērota zeme) un *aramzeme* (sējumu kultivēšanai piemērota zeme).

Lai gan vārdkopai ir divas nozīmes un abas brīvi lietojamas, taču parastāk vārdkopas otro nozīmi izsaka ar salikteni, jo saliktenis ir dominējošais neitrālais resp. stabilais priekšmeta nosaukums.

2. Saliktenis salīdzinājumā ar vārdkopu izdala vienu priekšmetu vai priekšmetu tipu no pārējiem priekšmetiem, ko nosauc vārdkopa. Saliktenis ir precīzs zināma priekšmeta vai priekšmetu tipa nosaukums, turpretī vārdkopa ir tikai vispārējs priekšmeta apzīmējums, jo tā aptver plašāku priekšmetu grupu un ietver arī salikteņa apzīmējamo priekšmetu, bet neizdala tā specifiku, salīdz., piem.,

meža sargs — kurš katrs, kas sarga mežu, arī *mežsargs* ir meža sargs, bet

mežsargs — persona, kam meža uzraudzīšana un citi pienākumi ir amats un algots darbs resp. nodarbošanās;

augsta celtne — kura katra celtne, kas ir augsta, arī *augstceltne* ir augsta celtne, bet

augstceltne — īpaša tipa augsta celtne starp pārējām augstām celtnēm; salīdz. vēl:

darba diena — *darbdiena, brīvs laiks* — *brīvlaiks, brīva diena* — *brīvdiena, dārgs metāls* — *dārgmetāls* u. c.

Šāda tipa salikteņi ir stabili salikteņi savā norobežo-

tajā nozīmē; vārdkopa lietojama vispārējā nozīmē, bet ne precīzai priekšmeta apzīmēšanai saliktena vietā.

3. Daļai saliktenu nozīmes norobežojums izpaužas tādā veidā, ka katram — kā vārdkopai, tā saliktenim — ir savs atšķirīgs nozīmes norobežojums: salikteni lieto savā nozīmē, vārdkopu savā, tāpēc aizstāt salikteni ar vārdkopu nav iespējams.

Salīdz., piem.,

jaunceltne — jauna, nepabeigta celtne,

jauna celtne — jauna, pabeigta celtne;

lauksaimniecība — tautas saimniecības nozare,

lauku saimniecība — saimniecībā uz laukiem;

gadalaiks — gada daļa resp. sezona (pavasaris, vasara, rudens, ziema),

gada laiks — vienu gadu ilgs laika posms; parasti teiciēnā: *gada laikā*.

4. Salikteniem ar nozīmes norobežojumu blakus var būt tāda vārdkopa, kas pēc savas nozīmes arī ir norobežota un atbilst saliktena nozīmei, salīdz., piem., *gājputni* — *gāju putni*, *lielākoties* — *lielāko tiesu*, *pirmoreiz* — *pirmo reizi*, *katrreiz* — *katru reizi*, *divstāvu* — *divu stāvu (nams)*, *mūsdienū* — *mūsu dienu (laudis)* u. c.

Lai gan blakus šāda tipa salikteniem brīvi var lietot vārdkopu, tomēr saliktenis ir dominējošais neitrālais resp. stabilais apzīmējums, bet vārdkopa — izteiksmes līdzeklis atsevišķos gadījumos, parasti stilistiskos nolūkos.

Arī tāda veida savienojumiem kā *gribas spēks* un *gribasspēks*, *dzīves prieks* — *dzīvesprieks*, *darba biedrs* — *darbabiedrs*, *laika biedrs* — *laikabiedrs* u. c. ir nozīmes norobežojums kā vārdkopā, tā saliktenī, bet par tiem vēl nevar teikt, ka saliktenis būtu dominējošais,

jo pašreiz tie ir svārstību stadijā, taču ar skaidru ievirzi uz salikteņu pusi, jo tiem ir vairākas salikteņu pazīmes. Arī salikteņu attīstības vēsture rāda, ka šādi savienojumi, kad vārdkopai un saliktenim ir viena un tā pati norobežota nozīme, pēc zināma svārstību laika kļūst par stabiliem salikteņiem un vārdkopu blakus vairs nelieto. Tā, piemēram, pirms 60 gadiem bija tādi svārstīgi savienojumi kā *kara spēks* un *karaspēks*, *kara vīrs* — *kara-vīrs*, pirms 20 gadiem *darba ļaudis* — *darbaļaudis*, bet tagad tie ir stabili salikteņi.

5. Daudziem salikteņiem ar nozīmes norobežojumu nemēdz blakus lietot vārdkopu no salikteņa komponentiem atbilstošiem vārdiem: *skatlogs*, *laikmets*, *pākšaugi*, *skrejceļš*, *skaņdarbs*, *premjermīnistrs*, *pantmērs*, *ugunskurs*, *domraksts*, *domstarpības* u. c.

Liela daļa šāda veida salikteņu ir ar terminoloģisku raksturu, un kā tādi tie bieži vien ir darināti pēc citu valodu parauga, saliekot atbilstošus vārdus kopā, piemēram, *ogļskābe*, *ogļhidrāti*, *kodolbruņošanās*, *kodolvalsts*, *kodolkarš*, *atombumba*, *atombruņojums* u. c. Šie salikteņi savā nozīmē ietver daudz vairāk, nekā izsaka salikteņa komponenti. Saliktenis ir kā simbols, aiz kura slēpjas vēl kas cits, kas salikteņa komponentos nav pateikts, — dažkārt vesels nozīmju komplekss. Ja formāli blakus šādiem salikteņiem veidotu vārdkopu, tad tai trūktu reāla satura, vai arī tā ietvertu tādus nozīmes elementus, kas saliktenim nav raksturīgi, piem., «*kodolu karš*» (blakus «*kodolkarš*») ir bez reāla satura.

*

Sai rakstā aplūkots nozīmes norobežojums, kas ir salikteņu semantiskās pazīmes viens paveids.

Un tieši salikteni ar nozīmes norobežojumu ir tie, kas savā tapšanas stadijā, kura var turpināties vairākus gadu desmitus, bieži vien pārdzīvo svārstības starp vārdkopu un salikteni. Svārstības kā tādas ir sena un dabiska, tāpēc arī nenovēršama parādība valodas attīstībā. Svārstības salikteņu veidošanās procesā ir ne tikai latviešu valodas īpatnība, bet tā ir vispārēja valodu parādība — tā sastopama arī citās valodās dažādos attīstības posmos.

Šīs svārstības atspoguļojas arī rakstībā, un tāpēc rakstītājs dažkārt paliek neziņā, kuram rakstījumam dodama priekšroka. Latviešu valodas lietotājam labi jāorientējas salikteņu nozīmes norobežojumā, tad grūtības svārstību gadījumā lielā mērā tiks novērstas. Ja saliktenī var saskatīt vienu no aplūkotajiem norobežojuma veidiem, tad gadījumu vairumā jau droši varēs teikt, ka saliktenim ir stabils raksturs. Bet, lai salikteni kvalificētu par simtprocentīgi stabilu, tam jāietver sevī arī citas salikteņa pazīmes.

I. FREIMANE

VIENPERSONAS VERBI UN TO TRISPERSONISKĀ LIETOJUMA IESPEJAS MŪSDIENU LATVIEŠU VALODĀ

No morfoloģijas viedokļa visi verbi mūsdienu latviešu valodā dalāmi divās grupās: visās personās lietojamos jeb trispersonu verbos un vienpersonas verbos, t. i., verbos, ko lieto vienīgi vai parasti trešās personas formā.

Valodas praksē mēs bieži sastopamies ar vienpersonas verbu lietojumu pirmās un otrās personas formā, t. i., ar vienpersonas verbu trīspersonisko lietojumu. Tāpēc dažkārt grūti noteikt verba piederību pie trīspersonu vai vienpersonas vārdiem. It sevišķi tas sakāms par visplašāko un leksisko nozīmju ziņā visbagātāko latviešu valodas vienpersonas verbu grupu — vienpersonas vārdiem, kas apzīmē dažādus priekšstatus par ārējo pasauli. Tomēr ievadam jāsniedz arī pārējo vienpersonas verbu grupu īss raksturojums no trīspersoniskā lietojuma iespēju viedokļa.

Mūsdienu latviešu literārajā valodā ir daudz vienpersonas verbu. Samērā nedaudzus šos verbus lieto eksistenciālajā nozīmē; tie ir vienpersonas vārdi *vajadzēt, ievajadzēties, trūkt, pietrūkt, pietikt, gribēties, iegribēties, sagribēties*, kas biedrojas ar ģenitīvu tiešā teikuma priekšmeta funkcijā. Šos verbus lieto vienīgi trešās personas formā.

Samērā neliela vienpersonas verbu grupa apzīmē personisko attieksmi pret objektīvo realitāti — vērtējošu attieksmi, materiālu izdevīgumu, atbilstību pieklājības normām, personisko un darba veiksmi: *rūpēt, atmaksāties, pienākties, piederēties, piestāvēt, izdoties, laimēties, veikties* u. c. Šos verbus lieto lielākoties trešās personas formā, izņemot tos leksiski semantiskās apakšgrupas verbus, kuri apzīmē ieinteresētu un vērtējošu personisko attieksmi: *dergties, rūpēt, tikt* (tagadnes celmā *ī<in>*), *tikties, patikties*, ko lieto parasti trešās personas formā.

Vienpersonas verbus, kas apzīmē dzīvu būtņu fizisku un psihisku stāvokli: *asarot, asiņot, čulāt, niezēt, sāpēt, smelgt, sūrstēt, tirpt* u. tml. tiešajā nozīmē lieto vienīgi trešās personas formā. Taču dažkārt izņēmuma gadīju-

mos — dzejiskā izteiksmē, salīdzinājumos — šos verbus iespējams lietot 1. un 2. personas formā, jo teorētiski it visu verbu celmiem iespējams pievienot 1. un 2. personas izskaņas. Piem., ME III 805¹ verbs *sāpēt* raksturots kā lietojams visu triju personu formās un dots piemērs ar *sāpēt* 1. personas formā poētiskā salīdzinājumā: *es sāpēju viss kā viena liela vāts*. Teorētiski iespējams verba *pampt* un atvasinājumu no *pampt* lietojums (ar priedēkļiem *no-, pie-, sa-, uz-*) 1. un 2. personas formā, ja verba apzīmētais fiziskais stāvoklis attiecas uz visu organismu, visu ķermeņi kā vienotu veselumu, nevis uz kādu atsevišķu ķermeņa daļu vai orgānu: *es pampstu, piepampstu* u. tml. (Daļu vienpersonas verbu, kas apzīmē fizisku vai psihisku stāvokli, sarunu valodā, vienkāršrunā vai vulgārā stilā ar nozīmes pārnesumu lieto 1. un 2. personas formā. Piem., verbu *pampt* vulgārā stilā lieto visu triju personu formās ar nozīmi «gulēt». Šāds minētās grupas verbu trīspersonisks lietojums nav vēlams.)

Visplašāko un leksisko nozīmju ziņā visbagātāko vienpersonas verbu grupu mūsdienu latviešu valodā veido verbi, kas apzīmē dažādus priekšstatus par ārējo pasauli: astronomiskas un meteoroloģiskas dabas parādības (*krēsot, vakarot, līt, miglot, snigt, tumst* u. c.), procesus (*biezēt, garot, kūsat, plēnēt, rūsēt, žūt* u. c.), kustību (*birt, brāzmot, plīvot, putēt, šļākties, tecēt, viļņot* u. c.), redzes priekšstatus (*blāvot, dzirkstīt, mirgot, spīdēt, spulgot, zalgot, zviļot* u. c.), skaņas (*dārdēt, dunēt,*

¹ K. Mülenbachs, Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Trešais sējums, 805. lpp.

guldzēt, skanēt, šalkt u. c.). Šie verbi tiek lietoti parasti 3. personas formā. Tomēr dažkārt minētos verbus ar nozīmes pārnesumu vai nozīmes maiņu zināmā stilā, it sevišķi dzejā, lieto arī pirmās un otrās personas formā. Piem.: *Es izplatos kā tekošs ūdens.* (J. Rainis, *Kopotī raksti II.*) *Ar dzīvo straumi (cilvēkiem) ieplūstu es ielās...* (J. Stulpāns, *Vējš pār ezeru.*) Bieži šāds lietojums sastopams 2. personas formā, uzrunājot nedzīvus priekšmetus un parādības (gan īstenības, gan pavēles izteiksmē), piem.: *Zinu, jūra, tu jau arī Isu brīdi aplust proti — Tikko naktij pēdas skāri, Atkal sabangojies ļoti.* (M. Losberga, *Jūras dziesmas.*) A. Skalbe dzejā uzrunā vasaru: *Ar pērkona lietiem tu liji, Daudz prieka un raižu mums devi.* (A. Skalbe, *Atlido dzērves.*) *Līst(i) līdams, lietutiņ!* (ME II 491.) *Veraties, vara vārti, slēdzaties, dzelza duris, lai es varu cauri braukt!* (ME III 928.) Vienpersonas verbu trīspersonisks lietojums valodas praksē ir vēlams un ieteicams kā ietekmīgs lingvistisks mākslinieciskās izteiksmes līdzeklis tēlainā valodā, personificējumos, trāpīgos salīdzinājumos.

Verbu vienpersoniskumu nosaka objektīvās īstenības procesi, parādības un attieksmes, t. i., reālijas, kas ir šo verbu nozīmju pamatā. Verbu personas formu lietojums mainās reizē ar verbu nozīmju maiņu. Minētajos piemēros vienpersonas verbu trīspersoniskā lietojuma rādītāja bija pati verba forma. Taču vienpersonas verba trīspersoniskā lietojuma iespēju parāda arī tā lietojums trešās personas formā kopā ar personas nosaukumu — substantīvu vai 3. personas pronomenu. Tādā gadījumā verbs gan ir trešās personas formā (vienpersoniskuma pazīme), taču verba nozīmes pārnesums īpatnējās distri-

būcījas dēļ ietver sevī potenciālu trīspersoniska lietojuma iespēju. Piem., teikumā: — *Ko jums īsti vajag? — direktors pazibsnīja baltām acīm...* (I. Lubējs, Satikšanās) verbs *pazibsnīt* gan lietots 3. personas formā, taču šoreiz nevis ar nozīmi «zibsnījot (t. i., žilbinoši spilgti un īslaicīgi ik pa brīdim uzliesmojot — galvenokārt runājot par zibeni) parādīties un tūlīņ nozust», bet gan «(dusmīgi) aši paskatīties». Paplašinot verbu trīspersoniskā lietojuma jēdzienu, arī šādas potenciālas iespējas ietvertas turpmākajā verbu aprakstā.

Visbiežāk trīspersoniski lieto vienpersonas procesa verbus. Tos lieto 2. personas formā vēlējuma izteiksmē bez «būt», kopā ar partikulu «ka(d)» un 2. personas vietniekvārdu «tu». Ar šādu konstrukciju tiek izteikts novēlējums (galvenokārt ļauna vēlējums), un tā raksturīga folkloras valodai, kā arī sarunu valodai vai vienkāršrunai. Šajā konstrukcijā verbs lietots bez personu diferenciācijas, taču 2. personas pronomens parāda slēptu trīspersoniskā lietojuma iespēju: *kad tu sapūtu laukā* (ME II 710) = *sapūsti laukā!* Bagātīgu piemēru materiālu šajā ziņā sniedz ME: *kad tu zilām ugunīm sadedgtu!* (ME III 608), *ka tu sapelējis!* (ME III 698), *ka tu deviņos gabalos sasprāgtu!* (ME III 743). Retāk nekā minēto konstrukciju ar ļauna vēlējuma nozīmi lieto imperatīvu: *nokalsti kā rīta rasa!* (ME II 793), *sakalsti kā koks!* (ME III 644), *iztrupi kā pūpēdis!* (ME I 820).

Vienpersonas procesa verbus trīspersoniski lieto arī citās izteiksmēs pārnestā nozīmē, piem., verbu *vārieties* trīspersoniski lieto vulgārā stilā runāšanas nozīmē: *ko tu tik daudz te vāriēs?* (ME IV 505.) Daudzus vienpersonas procesa verbus sarunu valodā vai vienkārš-

runā trīspersoniski lieto cilvēka psihiskā vai fiziskā stāvokļa apzīmēšanai. Piem., verbu *kust* ar nozīmi «klūt ļoti laipnam un vēlīgam, pieglaimīgam»: — *Esmu jūsu ricībā, biedri! — valodīgais namatēvs vai kusa aiz pakalpības* (M. Kalndruva, Nemierīgais cilvēks); verbu *kvēlot* ar nozīmi «būt ļoti uzbudinātam»: *Juta, ka Olga kvēlo nepacietībā* (A. Sakse, Pret kalnu); verbu *izsikt* ar nozīmi «zaudēt spēku, darba prieku un enerģiju»: *Viņš vēl nebij izsīcis, šis sīkstais zvejnieka dēls* (V. Lācis, Zvejnieka dēls); verbu *skābt* ar nozīmi «būt neapmierinātam, nelaimīgam, arī nelaipnam; nīkt bez prieka»: *ko skābsti kā gurķis? nāc līdz! ko skābsti pa māju?* (ME III 879); verbu *saskābt* ar nozīmi «klūt drūmam, zaudēt prieku, jautrību»: *Tēvs pats bija pavisam saskābis un nemaz nerunāja* (E. Birznieks-Upītis, Kopoti raksti V). Vienpersonas verbus, kas apzīmē augu dzīvības procesus, bieži lieto trīspersoniski, attiecinot augu attīstības procesu pārnēstā nozīmē uz cilvēkiem (psihofiziska stāvokļa nozīmē): *Grantsgaliene atplauka ļaunā priekā* (A. Upītis, Pirmā nakts); *še pārvesta, sazarāju, sakuploju* (stāsta vecmāte) (ME III 795). Dažkārt pārnēstā nozīme un pamatnozīme savstarpēji saistītas ar salīdzinājumu, tā vājinot pārnēsumu, piem.: *Esmu te vecs palicis un apsūnojis kā tāds ataugā aizmirsts celms.* (A. Upītis, Pirmā nakts.)

Vienpersonas kustības verbus trīspersoniski lieto samērā maz, galvenokārt, uzrunājot nedzīvus priekšmetus un parādības (skat. piemērus ar *sabangoties, izplatīties, ieplūst* aplūkojamās grupas verbu apraksta sākumā). Atsevišķus verbus trīspersoniski lieto ar nozīmes pārnēsumu, galvenokārt literārajā valodā, piem., *cirsties* ar

nozīmi «strauji griezties apkārt u. tml. kustēties»: *Uģis cirtās apkārt un ieraudzīja sev līdzās slaiku vīru.* (L. Vāczemnieks, Vasara Ziedu ciemā.) Verbs *izplūst* kopā ar substantīva lokatīvu «asarās», «resnumā», «smaidā» u. tml. apzīmē tās pazīmes vai deverbālajā substantīvā ietvertās darbības sākumu un norises pamatīgumu, kura nosaukta ar lokatīvu: *Es zinu teiku par kaulaino sievu, kura nokāvuši savu stipro un bargo vīru, bet maīga, vārīga jaunekļa priekšā izplūdusi asarās...* (J. Jaunsudrabiņš, Vēja ziedi.) Verbu *piesūkties* trīspersoniski lieto vulgārā stilā ar nozīmi «loti piedzerties»: *uz piedzēruša teic: «Piesūcies kā ods.»* (ME III 299.)

Vienpersonas verbus, kas apzīmē redzes priekšstatus, trīspersoniski lieto samērā reti, turklāt šis lietojums parasti ir ar zināmu nozīmes pārnesumu un pieļaujams tikai īpašā stilā — personificējumos, galvenokārt 2. personas formā pavēles izteiksmē, piemēram: *Spīdi spoži, Maija saule, pielej ar prieku un lepnumu padomju laužu sirdis!* (Presē.) Pirmās un otrās personas formā šos verbus lieto arī, izsakot apslēptu salīdzinājumu ar gaismas, mirdzuma avotu psihofiziska stāvokļa nozīmē, piem.: *vīņa... priekā un skaistumā spiguloja* (ME III 1003), *Liene paskatās un iemirdzas* (I. Indrāne, Lazdu laipa). Mūsdienu latviešu valodā trīspersoniski dažkārt lieto vienpersonas verbus *nodzalkstīt, pazibsnīt, uzzibsnīt* u. tml. skatīšanās nozīmē kopā ar instrumentāli «(ar) acīm»: *...tā* (meitene) *nikni nodzalkstīja acīm un aizgrūda rokas aiz muguras* (I. Indrāne, Dzirkstis), *«Nu, kas tev prasa!» saimniece pēkšņi dusmīgām acīm uzzibsnīja puikam* (I. Muižnieks, Dzīvais tilts). Vienpersonas

verbus, kas blakus redzes efektam apzīmē arī augu dzīvības procesu vai cita veida procesu, ar nozīmes pārnesumu dažkārt lieto trīspersoniski: *tautiņās nodzēlēja, zaļu mauru staigājot*. (ME II 779.)

Vienpersonas skaņu verbus (t. i., verbus, kas apzīmē dažādas skaņas un trokšņus) trīspersoniski lieto galvenokārt dažāda veida runāšanas (kliegšanas, bāršanās, murmināšanas u. tml.) nozīmē: *Bet Šarlote-Amālija čaukstēja vienā gabalā, ne brīdi nelika mieru* (A. Upīts, Pirmā nakts), *Vecais Sams atgāza galvu, izslēja ūsas un nograndēja: «Kāds lempis te bāzas virsū!»* (V. Eglons, Nemierā dunošā pilsēta), *Kur viņš ņēma tādus nejaukus, tik pretīgus vārdus?... Tā viņš klabēja līdz pašai Daugavmalai* (A. Upīts, Zaļā zeme), *«Pilsētnieku kazas sanāktu klausīties un listu bez biļetēm iekšā...» tas, protams, ir Rūdis, kas to švikst* (I. Indrāne, Lazdu laipa). Arī vienpersonas verbus, kas apzīmē dzīvnieku radītas skaņas, bieži lieto 2. personas formā, uzrunājot dzīvnieku (*telīt, manu rai-balī, kam tu māvi vakarā?* (ME II 570)), apzīmējot runāšanu, dziedāšanu, smiešanos u. tml.: *Ko tur [buržuāziskie rakstnieki] kladzināja par mīlestības sēšanu un mīlestības pļaušanu...?* (A. Upīts, Plaisa mākoņos), *meitas smilkstēja dziesmu meldīņus* (ME III 963), *ko tu zviedz kā negudrs?* (ME IV 782).

Vienpersonas verbu trīspersoniskā lietojuma iespējas nav pretrunā ar šo verbu vienpersoniskumu. Trīspersoniskajā lietojumā vienpersonas verbiem ir lielāks vai mazāks nozīmes pārnesums; visniecīgākais tas ir salī-

dzinājumos, kur cilvēka darbība un attīstība tieši pielīdzināta attiecīgajam procesam dabā (piem., *tu nokalti lūkodams, es kā roze noziedēju* (ME II 891)).

A. AHERO

PAR DEBESZILS, SNIEGBALTS... TIPA SALIKTEŅIEM

Salikteņi *debeszils, sniegbalts, kristālskaidrs, kristāldzids, tēraudciets, dimantciets* un daudzi citi ir samērā jauns salikto īpašības vārdu tips.¹ Vajadzība runāt par šiem salikteņiem ir radusies tāpēc, ka tie ir plaši ieviesušies mūsdienu latviešu valodā — tie sastopami visos rakstu valodas žanros, kā arī dzīvajā runā. Der parunāt par minētajiem salikteņiem it sevišķi tāpēc, ka valodas prakses darbinieku nostāja pret tiem ir bijusi noraidoša no paša sākuma, tikko šāda veida salikteņi parādījās latviešu rakstu valodā.² Šī negatīvā attieksme,

¹ Pārējo latviešu valodā sastopamo salikteņu pirmie paraugi ir aizvēsturiski vai vismaz vairākus gadsimtus veci, bet *debeszils, sniegbalts...* tipa salikteņu pirmie paraugi ir radušies apmēram tikai pirms 100 gadiem.

² *Debeszils, sniegbalts...* tipa salikteņi tika neatlaidīgi skauti un vajāti kā latviešu valodai svešas, nevajadzīgas un nepareizas formas, sk., piemēram,

Daži jautājumi par latviešu valodu, K. Milenbaha izskaidroti, 1891. g. 18.—19. lpp.,

J. Ēndzelins, Dažādas valodas kļūdas, 1932., 39. lpp.

Gramatikas parasti šos salikteņus ignorēja noklusējot. Tikai apmēram pirms divpadsmit gadiem A. Jankevica redakcijā sarakstītā «Latviešu valodas gramatika» (1953. g., 58. lpp.) pirmo reizi blakus pārējiem salikteņiem min arī *debeszils, sniegbalts* u. c. salikteņus.

kas radusies tai laikā, kad bija tikai pāris šādu salikteņu, vēl arvien mēdz atbalsoties arī mūsdienās, kad šie salikteņi ir kļuvuši par neatņemamu latviešu valodas sastāvdaļu. Tādējādi eksistē zināma disonanse starp valodas lietotāju vairuma un dažu valodas prakses darbinieku nostāju. Šo salikteņu attīstības gaita ir izvirzījusi prasību pārlūkot tos no mūsdienu latviešu valodas pozīcijām.

Latviešu rakstu valodā *debeszils, sniegbalts*... tipa salikteņi sāka parādīties gandrīz pirms simts gadiem, t. i., 19. gs. otrajā pusē. Pagājušā gadsimta otrā puse — šo salikteņu ieviešanās sākumposms bija laiks, kad sāka veidoties latviešu literārā valoda un jaunu vārdu darināšanā bija liela rosība. Jaunus apzīmējumus bieži vien radīja, burtiski tulkojot tos no vācu un krievu valodas; tādi ir, piemēram, salikteņi *divdomīgs* — кр. двусмысленный, vācu *zweideutig*; *vienveidīgs* — кр. единообразный, vācu *ein förmig*; *tuvredzība* — кр. близорукость, vācu *die Kurzsichtigkeit* u. c. Reizē ar pārējiem atdarināmiem vārdiem, starp kuriem ļoti daudzi bija salikteņi, atdarināja arī tāda tipa vācu valodas salikteņus kā *himmelblau, schneeweiß*... — *debeszils, sniegbalts*... Darinot šāda veida salikteņus, latviešu valodā tos atbilstoši veidoja no lietvārda ģenitīva un īpašības vārda. Šādi atsevišķi burtiski atdarināti salikteņi laika gaitā nodereja par paraugu citu tāda paša veida salikteņu darināšanā. Mūsdienās *sniegbalts, debeszils*... tipa salikteņi rodas, ne tikai tulkojot vācu valodas atbilstošos salikteņus, bet arī patstāvīgi darinot jaunus salikteņus, nevērojot to, vai vācu valodā ir vai nav attiecīgais saliktenis, piem., *zeltzeltens* (vācu *goldfarben, goldfarbig* — otrs komponents *-farben, -farbig* te ir ar citu

leksisko nozīmi), *dzintardzeltens, tēraudciets, tēraudskaudrs, dzintarskaidrs, kristālskaidrs, kristāldzidr, ugunssarkans* u. c. Raksturīgi, ka sākumposmā, kad notika šo salikteņu pirmo paraugu ieviešanās, tos darināja un lietoja latvieši, kas labi prata vācu valodu, bet mūsdienās šos jaunus salikteņus darina un lieto tieši jaunākā paaudze, kas vācu valodu prot vāji vai arī nemaz neprot. Tas savukārt liecina, ka aplūkojamie salikteņi no svešām, izolētām leksiskām vienībām ir kļuvuši par salikteņu tipu, kas ir nostiprinājies latviešu valodas struktūrā, un pēc šā parauga bez vācu valodas starpniecības darina arvien jaunas un jaunas leksiskas vienības.

Ja šie salikteņi, neraugoties uz valodas prakses darbinieku neatlaidīgo negatīvo attieksmi pret tiem, ne tikai nav izzuduši no latviešu valodas, bet ir ieviesušies, attīstījušies un nostiprinājušies latviešu valodā, tad tiem ir bijis stingrs pamats — tie ir radušies un attīstījušies likumsakarīgi. Tie ir bijuši vajadzīgi latviešu valodā, un tiem ir bijušas arī kādas radniecīgas resp. analogas parādības, kas kaut kādā veidā ir atbalstījušas un veicinājušas šo salikteņu ieviešanos un turpmāko attīstību.

Vācu valodas ietekmē darinātajiem salikteņiem tiešām bija zināma radniecība jeb analogija ar vairākiem vārdu savienojumiem, kas latviešu valodā eksistēja. Piemēram, tie bija radniecīgi saliktajiem īpašības vārdiem un vārdkopām ar lietvārda ģenitīva formu kā pirmo komponentu un īpašības vārdu kā otro komponentu: *mantas kārs, -igs > mantkārs, -igs; baudu pilns > baudpilns* u. c. Formas ziņā *debeszils, sniegbalts*... tipa salikteņi atbilst šiem latviešu valodas vārdu savienojumiem. Šāda formas atbilstība varēja sekmēt *debeszils, sniegbalts*... tipa salikteņu ieviešanos latviešu valodā. Vācu valodas

ietekmē darinātajiem saliktniem *debeszils, sniegbalts*... ir līdzība jeb analogija arī ar citām latviešu valodas formām un konstrukcijām. Kā rāda valodas vēsture, analogijai valodas attīstībā un jaunu formu radīšanā un ieviešanā vienmēr ir bijusi liela nozīme, bet šai rakstā šo problēmu sīkāk neskarsim, jo tai ir lielāks sakars ar valodas teoriju nekā ar valodas prakses jautājumiem. Tuvāk pievērsīsimies otram apstāklim, proti, vajadzībai, kas ir ļoti svarīgs nosacījums jaunas parādības ienākšanai valodā un kas ir cieši saistīts ar valodas praksi.

Pēc *debeszils, sniegbalts*... tipa saliktajiem īpašības vārdiem patiešām bija nepieciešamība, jo sakarā ar zinātnes un tehnikas, kā arī ar saimnieciskās, politiskās, kultūras u. c. dzīves attīstību radās arvien jauni un jauni jēdzieni, kam bija vajadzīgi atbilstoši apzīmējumi. Radās arī vajadzība pēc detalizētiem īpašību apzīmējumiem, bet latviešu valodā bija tikai tādi īpašības vārdi, kas ir pamatīpašību apzīmējumi, piemēram, *sarkans, zils, zaļš, melns, balts, bāls, blāvs, ciets, ass* u. tml. Taču pamatīpašībām, it sevišķi pamatkrāsām u. c. optiskajām pamatīpašībām, ir bezgala daudz dažādu nianšu, toņu, spilgtuma un intensitātes pakāpju, un to apzīmēšanai vajadzēja rast atbilstošus īpašības vārdus. Te labi noderēja saliktni, kas darināti no lietvārda ģenitīva un īpašības vārda, jo ar tiem ir iespējams izteikt visdažādākās īpašību nianšes. Šais saliktajos īpašības vārdos pirmais komponents, nosaukdams kādu priekšmetu, kam piemīt ar otro komponentu nosauktā īpašība, parāda pamatīpašības nianšes tuvāku raksturojumu un konkretizējumu, piemēram, pamatkrāsas *sarkans* nianšes: *purpursarkans, ugunssarkans, asinssarkans, ķieģeļ-*

sarkans, karminsarkans, rubinsarkans, ķiršsarkans, aveņsarkans u. c.; dzeltens: dzintardzeltens, zelt-dzeltens, citrondzeltens, aprikozdzeltens, krējumdzeltens, smilšdzeltens u. c.

Blakus īpašības niansei šāda veida saliktenos var būt izteikts arī īpašības pastiprinājums un kāpinājums, ja saliktā īpašības vārda pirmais komponents nosauc priekšmetu, kam otrajā komponentā izteiktā īpašība piemīt ļoti lielā mērā, piemēram, *sniegbalts*, *asinssarkans*, *purpursarkans*, *kristālskaidrs*, *tēraudciets*, *dimantciets*, *zibeņātrs* u. c.

Protams, pašā latviešu valodā bija un ir konstrukcijas, kas aptuveni var izteikt gan īpašības pastiprinājumu un kāpinājumu, gan tās īpašību nianSES, ko izsaka jaunie saliktie īpašības vārdi *debeszils*, *sniegbalts*, *aveņsarkans* un citi tiem līdzīgi, piemēram, *balts kā sniegs*, *sniega baltumu*, *sniega baltumā*; *aveņu krāsas* > *aveņkrāsas*, *aveņu krāsā* > *aveņkrāsā*. Nav jāsaprot, ka ar jaundarināto salikto īpašības vārdu legalizēšanu latviešu literārajā valodā būtu noliedzamas un nododamas aizmirstībai minētās latviskās cilmes konstrukcijas, kas no seniem laikiem sakņojas pašā latviešu valodas struktūrā. Nepavisam ne — pēc *debeszils*, *sniegbalts* ... parauga darinātie saliktie īpašības vārdi uzņemami latviešu valodā kā valodas bagātināšanas līdzeklis blakus latviskās cilmes izteiksmes līdzekļiem; katram no šiem izteiksmes līdzekļiem ir sava izlietojuma sfēra.

Pirmkārt, no lietvārda ģenitīva un īpašības vārda darinātie saliktie īpašības vārdi lielākoties ir stilistiski neitrāli, un tāpēc tie ir konstanti zināmas īpašības nianSES apzīmējumi ar neitrālu nominatīvu, t. i., nosaucošo nozīmi, un kā tādus tos var ērti lietot īpašības

nianšu nosaukšanai gan vārdnīcās, gan zinātniski tehniskajā terminoloģijā u. tml. (piem., *tēraudcietās plastmasas*); turpretī latviskās cilmes izteiksmes līdzekļi ir stilistiski iekrāsoti — tiem piemīt tēlainība.

Andrejs cienīja stipru pirts siltumu, tādēļ viņa ģimīs vēl tagad bija sarkans kā vēzis. (Apsīšu Jēkabs, Izlase.) *Tā Buķim bija otra vārigā vieta, aiz dūsmām viņš palika tik sarkans kā gaiša sekste.* (A. Upīts, Sūnu ciema zēni.) *Zied lini tā kā debesis tik zili...* (Jauno autoru almanahs, 1952.) *«Jā, nūdie, nu viņa man to šūpuli tūliņ kārs kaklā,» puisis nodomāja, un viņa vaigi notvīka a s i n s s ā r t u m ā.* (R. Blau-manis, Kop. r. I.) *Sniedzes sausnējā seja bija pie-tvikusi uguns sarkanumā.* (A. Upīts, Kop. r. II.) *Pie priekšējā mastā vantīm šūpojās lieli, kaparkrāsā nožāvēti cūkas gurni.* (Ž. Grīva, Zem albatrosa spārniem.)

Latviskās cilmes izteiksmes līdzekļiem nav nominatīvās nozīmes, tāpēc nominatīvajā izlietojumā tie ir neērti vai pat neiespējami, izņemot varbūt vārdkopas vai saliktos lietvārdus ar *-krāsa* kā otro komponentu: *aveņu krāsa* vai *aveņkrāsa*, *ķieģeļkrāsa* u. c. Taču vārdkopas un saliktenus ar *-krāsa* nominatīvā pozīcijā lieto reti, biežāk tos lieto kā īpašības ģenitīvus (*aveņkrāsas drāna*) vai lokatīvus (*kaparkrāsā nožāvēts šķiņķis*).

Protams, atkarā no konteksta arī *debeszils*, *sniegbalts*... tipa salikteni var iegūt ekspresīvu nozīmi.

Augums garš ir Greistam,

Tēraudskaudra acs —

Izcilākais meistars,

Kalējs laureāts. (J. Vanags, Izlase.)

Arī atkarā no komponentu atsevišķajām leksiskajām nozīmēm, kā jau iepriekš aizrādīts, dažiem no šiem salikteņiem piemīt zināms stilistisks kāpinājums (*sniegbalts, dimantciets, zibeņātrs, dzintarskaidrs* u. c.).

Taču kā vienā, tā otrā gadījumā šie salikteņi vienmēr patur savu nominatīvo nozīmi.

Otrkārt, pēc *debeszils, sniegbalts*... parauga darinātie salikteņi ir īpašības vārdi, tāpēc tie ērti lietojami kā apzīmētāji apzīmējamā lietvārda priekšā:

... *Bez krāsas ūdenszilganas acis, Un pēc tām viņš ilgās smacis!* (Rainis, Dzīve un darbi V.)

... *pēkšņi gaisā uzšāvās milzīgs purpursarkans ugunsstabs.* (V. Lācis, Ciems pie jūras.) *Zeltdzeltenas tējas rožu cildenais liegums...* (Sudrabkalns, Bezdelīgas atgriežas.)

Neredzēti plata krinolīna stīpām pārvilkti krējumdzelteni svārki. (A. Upīts, Kop. r. X.)

Smaržoja dzintardzeltenām sveķu lāsēm norasojušie jauno egļu baļķi. (Turpat.)

Latviskās cilmes izteiksmes līdzekļi turpretī ir veselā konstrukcijas, un tās parasti ir lietojamas postpozitīvi. Sādu izlietojumu nosaka ne tikai šo izteiksmes līdzekļu stilistiskais svarīgums, bet arī latviešu valodas teikumu sintaktiskā struktūra. Šis postpozitīvais novietojums jau pats par sevi pavairo stilistisko svaru. Pat stilistiski gluži neitrāls īpašības vārds, kas raksturo kādu lietvārdu, iegūst stilistisku kāpinājumu, ja to novieto postpozitīvi (salīdz., piem., *pūta auksts un stindzinošs vējš un pūta vējš, auksts un stindzinošs; dzintardzeltenas sveķu lāses un sveķu lāses — dzeltenas kā dzintars*). Tādējādi latviskās cilmes konstrukcijas ir stilistiski ekspresīvākas ne tikai pēc savas nozīmes, bet

arī pēc novietojuma teikumā, turpretī no lietvārda ģenitīva un īpašības vārda darinātie salikteņi ir stilistiski neitrālāki gan pēc savas leksiskās pamatnozīmes, gan arī pēc novietojuma teikumā, jo šā tipa salikteņu izlietojuma sfēra latviešu literārajā valodā ir ļoti skaidri iezīmējusies — tie teikumā parasti nostājas prepozitīvi apzīmētāja funkcijā (piemērus sk. iepriekš — *ūdenszilganas acis, zelt dzeltena tēja, dzintardzeltenas sveķu lāses*). Tātad varam teikt — šie salikteņi ir nevis izskauduši latviskās cilmes konstrukcijas, kā dažkārt dzird sakām, bet gan papildinājuši latviešu valodas izteiksmes līdzekļu krājumu, aizpildot to tukšo vietu, kurā latviskās cilmes konstrukcijas nav varējušas stāties gan sintaktiskā, gan stilistiskā spaida dēļ.

M. SOMANE

TULKOTĀJAS PIEZĪMES

(Jauktā valoda oriģinālīliteratūrā un tulkojumos)

I

Orients, tālās dienvidaustrumu zemes... Tās vienmēr vilinājušas ziemeļniekus. Dzīve austrumos šķitusi noslēpumu pilna, brīnumaini krāšņa, pavisam citāda nekā mūsu pelēkajos ziemeļos... Tāpēc katrs šo tālo zemju valodu vārdiņš, kuru noklausās ceļojuma laikā, liekas neatvairāmi burvīgs. Un latviešu dzejnieki jūsmo: ak, «smaržīgā šurpa!» Nu, kas par to, ka šurpa nav nekas

cits kā zupa, vira, austrumos turklāt tā sapiparota, ka pie tāda ēdiena nepieradušais ziemeļnieks pēc pirmās «smaržīgās šurpas» karotes muti vien plāta kā sausumā izmesta zivs. Tik sīva un svilinoša tā ir.

Un tā — lai aprakstītu austrumu burvību, mūsu ziemeļnieciskajā latviešu valodā pienācīgu vārdu nav. Tāpēc mūsu rakstnieki dzejo šādi: «sāļais ūdens — ašči sū¹», «Un Sogdas rītiena un *dehkans* strādīgs», «Un, dziedot *dastanu* par zemes saimnieku, Te Gulsun-oi ver acis Anarbajā», «Nāk talkā arī *sipaiči*», «Zied puķes pie *hausa*»... Tūlīt paskaidrosim: *ašči sū* — sāļais ūdens. Tātad pirmajā vārsnā tik vien ir kā divreiz atkārtoti vieni un tie paši vārdi — sākumā latviski, tad kazahiski. Pārējo vārsmu skaidrojums: *dehkans* — zemiņnieks, *dastans* — teiksma, dziedājums. *Gulsunoja* ir sieviešu vārds, jāraksta kopā ar afiksu. Sis afikss ir «oj». *Sipaiči* — šeit ūdens uzraugs. Par «sipahi» vēl var teikt, ka tas ir persiešu vārds, nozīmē kareivis, jātnieks. Piemēram, Indijā sipaji — kareivji. *Hauss* (havuz) — baseins, diķis. Tūristu dzejoļi iznāk arī, ja savīrknē ģeogrāfiskos nosaukumus un personu vārdus vien. Piemēram: Sogda, Zeravšana, Begovata, Gaugamelas, Marakanda, Dilarama, Iskanders, Medžnuns, Leila un tamlīdzīgi. Dzejiskuma un daiļskanības pietiek no vārdiem vien, tikai paretam vajag iespraust kādu saikni. Turpretī no Latvijas vietvārdiem dzeja neiznāks, lai liekam tos diezin kādu cildenu vārdu ietvarā. Nav orienta burvības.

¹ Kursinājumi visur mani (M. Š.). Citētajiem svešvalodu vārdiem rakstība paturēta tāda, kāda bijusi grāmatā, no kuras tie ņemti.

Taču ziemeļnieki nav vienīgie, kas raksta šādā jauktā valodā. «Literaturnaja gazeta» (1963. g. 8. VI) kritizē rakstnieku Učkunu Nazarovu, kas sarakstījis stāstus pa pusei uzbeku, pa pusei krievu valodā. Tās pašas avīzes minētajā numurā iespiesta dziesma, ko raidījis Karakalpakijas radio:

Skaistule tu mana,
Mening gozzalim,
(t. i., mana gazele)
Gudriniece mana,
Akilim, ženanim —
(t. i., mans prāts, mana dvēsele)
Nekad par tevi
Nedošu es kalimu.
Tikai sirdis ir (?).
Toiga bar malim —
(t. i., izpirkumu nedošu,
bet kāzām lopi būs).

Protams, latviešu dzejnieku vārsmas par iespaidiem, kas gūti Vidusāzijā, sarakstītas daudz augstākā līmenī nekā tā, kas dziedāta Karakalpakijas radio. Tomēr pārlicīga svaidīšanās ar svešu valodu vārdiņiem nav nekas slavējams. Iznāk taču divains vārstījums, kas pa pusei saprotams, pa pusei nesaprotams. Meklē nu skaidrojumu. Un, ja ar netulkotiem sugas vārdiem cenšas radīt austrumu kolorītu, tad tas ir visai lēts paņēmiens. Nebūt neesam pret katru austrumniecisku vārdu. Taču labāk, ja ietur mēru.

II

Tāpat jauktā valoda kupli saplaukusi tulkojumos kā krievu, tā latviešu valodā. Oriģināla valodas pratējam licies, ka zudīs austrumu kolorīts, ja pārtulkos visus

vārdus. Latviešu tulkotājs savukārt cītīgi nokopē, nepa-interesējies, kas tas par vārdu. Tā iznāk, ka grāmatas tiek pieblīvētas ar sugas vārdiem oriģināla valodā. Piemēru ļoti daudz. Lūk, Čingiza Aitmatova stāsts «Džamila» (LVI, 1962. g.): «Tagad es viņu saucu par «*džene*», kā dēvē vecākā brāļa sievu, un viņa mani par «*kicine bala*» — mazo puisīti, lai gan es nebūt nebiju mazs...» (10. lpp.) *Dženē* nav nekas cits kā svaine, *kičinē* — mazais, *balā* — puisītis, bērns. Pārāk skaidrs, ka vienu un to pašu vārdu atkārtojums varēja rasties tikai tulkojumā, oriģinālā tas nav vajadzīgs. Vai arī: «Pag, tu labāk neej pie *ustaka* — tā pie mums goddevīgi sauc amatniekus.» (11. lpp.) *Ustaka* — šinī gadījumā meistars. Ja lauku namdari vai amatnieku dēvē par meistaru — vai tas būs mazāk goddevīgi nekā *ustaka*?

Kolektīvajās saimniecībās, kā zināms, ir vadītājs, ko saucam par priekšsēdētāju. Taču Šarafa Rašidova romānā «Stiprāki par vētru» (LVI, 1962. g.) viscaur lietots uzbeku vārds — *raiss*. «Turkmēņu stāstos» (LVI, 1959. g.) lasām: «Pokgens ir visa kolhoza *bašliks*.» (62. lpp.) «Protams, posminieka atbildība ir liela, bet visgrūtāk *bašlikam*.» (73. lpp.) *Bašliks* — priekšsēdētājs. «Kirgīzu stāstos» (LVI, 1960. g.): «Lai man bārda novilst, ja es katru tavu vārdu nepateikšu *baškarmam*.» (27. lpp.) Skaidrojumā — atkal tas pats priekšsēdētājs.

«Kirgīzu stāstos» ir šāds teikums: «*Uzunkulaks* ziņoja: jā, Toktaguls...» (190. lpp.) Šis «uzunkulaks» nav skaidrots, varbūt tulkotājs to uzskatījis par personvārdu? Taču *uzunkulak* ir baumas — tā sauktā «garā auss» (uzun — garš, kulak — auss). Agrāk, pirms

revolūcijas, starp apdzīvotajām vietām Kirgīzijā reti kur bija telegrāfa un telefona sakari, pasts darbojās vāji, jo vairāk nekā 90% iedzīvotāju bija analfabēti. Toties visai rosīgi izplatījās mutvārdu informācija. Kaimiņš pateica kaimiņam vai arī sēdās zirgā, lai jaunumu visai steidzīgi pavēstītu tālāk. Tā ziņa gāja no mutes mutē, no auss ausī, ko apzīmē ar zīmīgu nosaukumu «garā auss».

Romānā «Stiprāki par vētru» lasām: «Tu mēroji šo garo ceļagabalu tikai tādēļ, lai pacienātu mani ar savām sapelējušajām *askijām*.» (49. lpp.) *Askija* — dzēlīgs joks. Romāns beidzas šādi: «*Hormanglar!* Nepiekūstiet!» Skaidrojumā teikts: «Tradicionāls sveiciens, ar kādu vēršas pie strādājošiem. Burtiski — nepiekūstiet.» Ja teiktu latviski, vai ar to nepietiktu? Katrai tautai ir sveicinājumi, kurus tā izsaka savā valodā. Latvieši nav izņēmums, viņi tāpat zina dažādus pamudinājuma vārdus.

Vai arī «Kirgīzu stāstos» (23. lpp.) šāda vieta: «Daat! Ak *ailanain* Daat!» Daats ir personvārds. Bet *ailanain*? Nav paskaidrots. Paskatīsimies vārdnicā. Pēc konteksta jātulko: «Daat! Ak manu milulīt Daat!»

Vēl minēsim dažus piemērus no kirgīzu rakstnieka Š. Beišenalijeva grāmatiņas «Kičans» (LVI, 1964. g.). Te arī atstāti sugas vārdi, kuri nebūt nepušķo tulkojumu. Jo kāda nozīme tos minēt oriģināla valodā, ja zem svītras tie tik un tā jāizskaidro! Biedri latviešu tulkojumā gan centušies vārdiņiem piešķirt sevišķu nozīmi, raksturojot tos šādi: laipnības vārds, mīļa uzruna, godbijīga iesauka un tamlīdzīgi. Taču kirgīzu valodā tie lielākoties ir attiecīga sugas vārda deminutīva forma. Vai arī, kur nav deminutīvs, tur ar afiksu izteikts jē-

dziens «cienījamais», «godājamais». Skaidrības labad iztirzāsim piemēru no minētās grāmatas. Tur tā teikts: «Džezdekē — godbijīga svaiņa uzruna.» (13. lpp.) *Džezdē* ir svainis kirgīzu valodā un nekas vairāk, *kē* — afikss, kuru pievienojot iznāk vārds ar apzīmētāju godātais, cienījamais. Latviski tas būs: cienījamais vai godātais svaini, — kā nu labāk patīk. Nav jāaizmirst, ka turkvalodās, pie kurām pieder kirgīzu valoda (tā sauktā kirgīzu kipčaku grupa), daudz ko izsaka ar afiksu palīdzību. Teikums «*Aksakāl*, kas jums tur *atunkurā?*» (10. lpp.) skaidrots šādi: «*Aksakāls* — godbijīga uzruna. *Atunkurs* — liels pagrabs.» Latviski būtu tā: «*Sirmgalvi*, kas jums tur lielajā pagrabā?» (*Ak* — balts, *sakāl* — bārda). Vai arī: «*Atkans* atraisīja baltā krekla *buču*...» (68. lpp.) Zem svītras lasām: «*Buču* — cilpiņa pogu vietā.» Bet, ja tūliņ pateiktu: «*Atkans* atraisīja baltā krekla cilpiņu,» — vai nebūtu labāk? Jo «*buču*» aiz dīvainas sagadišanās saskaņ ar latvisko *buču* — skūpstu. Vismaz tad vajadzēja rakstīt «*bučū*» — garo *ū*, jo visās turkvalodās uzsvars uz beidzamās zilbes, tāpat kā franču valodā. «*Tikai* sameklējiet man raību *čapanu*...» (122. lpp.) Skaidrojumā: «*Čapans* — rītasvārki.» Atkal nepareizi! *Čapans* nav rītasvārki. *Čapans* ir sens nacionāla apģērba gabals, nav tulkojams. Tie ir gari svārki, kādus valkā kazahi un kirgīzi. Šie svārki var būt plāni — vasarā velkami, biezi un silti ar dažādu iedrēbi — ziemā ģērbjami. Tulkotājs grib iegalvot, ka *čapans* esot rītasvārki. Tad nu iztēlosimies šādu ainu: kirgīzi un kazahi diendienā staigā, rītasvārkos izmetušies. Brauc uz pilsētu — apvelkas rītasvārkus, lauku rajonu deputāti Augstākās Padomes sesijas sēdēs ierodas rītasvārkos... Jo *čapans* arī šodien

vēl arvien ir iecienīts apģērba gabals, labi piemērots kā dzīves veidam, tā klimatam. Specifiski nacionālo apģērbu gabalu nosaukumi lielākoties nav tulkojami. Bet, ja skaidro, jāapdomā, vai neceļas pārpratumi.

Tai pašā Š. Beišenalijeva grāmatīņā kādā zemsvītras paskaidrojumā lasām: «Omiin Allauakbar — āmen.» (65. lpp.) T. i., pirmā vārdkopa tulkojumā nozīmējot āmen un vairāk neko. Tālāk: «Oomin alla akbar! — Lai slava lielajam allaham!» (123. lpp.) Te citāds skaidrojums. Bet tas taču ir viens un tas pats! *Omiin, oomin* — abos gadījumos ir āmen, kas nozīmē «patiesi», tikai dažādi uzrakstīts un izrunāts. Tāpat vārdkopās *Allauakbar* un *alla akbar* mazliet atšķiras izruna un rakstība: vienā gadījumā savilkti kopā, otrā — atsevišķi uzrakstīti vieni un tie paši korāna vārdi, kuri skaņ arī šādi: «Amēn Allah akbār,» t. i., «Patiesi allahs ir liels» (akbār — liels). Kā redzam, vārda «slava» tur nav.

Visus piemērus apskatīt nav iespējams. Tāpēc vēl tikai dažus, ar kuriem visvairāk sastopamies Berdī Kerbabaļeva romānā «Izšķirošais solis» (LVI, 1963. g.). «Pacēlis izbalējušā *kilima* stūri, no kubitkas iznāca jauns *deihans*.» (6. lpp.) *Kilims* — paklājs, sega. Nebija pamata to atstāt netulkotu. Bet *deihans*? Vārds cēlies no persiešu *dehgān*. Tā Uzbekijā, Turkmēnijā sauc zemniekus vispār, nevis tikai trūcīgos vien, kā laikam sapratis tulkotājs. Vajadzēja tulkot. «Pamāte Māma, piekārusi *burdjuku* stabā pie ieejas, iepildīja tajā krējumu, gatavojās kult sviestu.» (13. lpp.) *Burduk* — azerbaidžāņu vārds, nozīmē «ādas maiss». Kaukāzā, Vidusāzijā tajos glabā ūdeni, vīnu, kumisu, taukus un, kā redzam, — var kult arī sviestu. Vajadzēja tulkot. «Nebija viegli aukstumā un tveicē cept *čureku*, likņājot pāri sakaitē-

tajam *tamdiram.*» (61. lpp.) *Čurek, čerek* — plācenis no neraudzētas mīklas. Taču bieži vien arī raudzētu maizi sauc par čureku. Tā tad čureks nav nekas cits kā plācenis. *Tamdir, tandir* — ne tikai zemē ierakta krāsns, kā paskaidrots piezīmē, bet arī pavards, kur gatavo ēdienu, var būt ierīkots pagalmā un arī mājoklī, lai ziemu pie tā sildītos. Tāpēc pareizi būtu šo vārdu tulkot ar «pavards». «Nometis uz verandas savu *hur-džunu...*» (176. lpp.) *Hurdžuni, hurdžini* — tā sauc seglu somas Kaukāzā, Vidusāzijā un citur. Nav nekāda pamata netulkot. «Kviešu atlikumu pavēlēja sabērt *čuvalos.*» (416. lpp.) *Čuvals* — maiss. Šo vārdu ukraiņi un dienvidos krievi uzskata par savu. Viņiem tas ir asimilējies, bet latviešu valodā ne. «Tikai pamātes mēle kā *botals* uz kamieļa kakla skan un skaņ.» (332. lpp.) Grāmatā skaidrojuma nav. Krievu valodā arī ir vārds «botalo» — dobjū skaņu zvārgulis, kuru sien govīm vai zirgiem ap kaklu, kad laiž ganībās. Latviski nav dzirdēts.

Tā tad gandrīz visi vārdiņi minētajos piemēros ir tulkojami. Nekādi nevar nopamatot, ka jāatstāj oriģināla valodā maiss, seglu soma, paklājs, plācenis, pavards, tas pats «botalo» un līdzīgi.

Tulkotājus ļoti saista vārdiņš *džigits*. Iedomājas, ka tam kāda īpaša nozīme. Tā tas nav. Dažādos fonētiskos variantos *džigit, žigit, igit, ijit* nozīmē vīrs, vīrietis, puisis, jauneklis, — raugoties pēc konteksta. Varbūt tikai kādā vienā no simt gadījumiem «džigits» būs jātnieks, drasētājs zirgu skriešanās sacīkstēs un tad arī drīzāk Kaukāzā, kur dažādos sarežģītus vingrojumus uz zirga muguras sauc par džigitēšanu. Kazahijā tādām sacīkstēm ir cits nosaukums. Tās ir — «baigā», kur ietilpst

arī jātnieka izdarības, kā, piemēram, auna vajāšana, dažādu sīku priekšmetu pacelšana no zemes, zirgam lēkšojot, un daudzas citas.

Ko atstāt oriģināla valodā? To pašu, ko tulkojot no Rietumeiropas valodām. Proti: mēru, svaru un naudas vienību, kā arī mūzikas instrumentu nosaukumus. Dažādu amatu nosaukumus, taču ne visus. Musulmaņu kulta kalpu nosaukumiem gandrīz nevienam nav latvisku terminu. Tāpēc tos netulkosim. Tāpat to nav arī diezgan daudziem nacionālā apģērba gabaliem un rotaslietām. Tomēr krietnu tiesu šo priekšmetu nosaukumu var tulkot. Ēdieniem turpretī gandrīz visiem atradīsim latviskus nosaukumus. Jo kāpēc tad netulkot: siers, rūgušpiens, gaļas vīra, maize — un līdzīgus? Netulkosim vārdus: auls, aīls, kišlaks, jurta, kibitka un tam līdzīgus. Netulkosim arī uzrunas: efendijs, bejs, hanuma, hanima. Radniecības termini, kā tēvs, māte, māsa, brālis, svainis, svaine utt. jātulko.

Kā redzam, krietni daudz vārdu, ja vēlaties, paliek nacionālajam kolorītam. Taču maldīgi būtu domāt, ka kolorītu var uzburt ar vārdiņiem oriģinālvalodā. Savdabība slēpjas dziļāk. To radījis īpatnējais dzīves veids. Katrai tautai vai tautu grupai izveidojušās savas paražas un nacionālais raksturs, kas visai spilgti izpaužas vēsturiskos sacerējumos. Laika ritējumā dažas nacionālās savdabības arvien vairāk izzūd, jo pārveidojušies un vienādi kļuvuši paši dzīves pamati. Taču atšķirību vēl ir daudz, kaut vai salīdzinot latviešus ar Vidusāzijas tautām. Un šo īpatnējo un oriģinālo, kas veido kolorītu, latviešu lasītājs atrod Vidusāzijas rakstnieku grāmatās, kur notēlota turienes dzīve. Netulkoti oriģinālo valodu vārdiņi lasītāju vienīgi traucē.

SAGROZITI VIETU VĀRDI DRUVIENĀ UN APKAIME

Šur tur Vidzemē sastopami ļoti nepatīkami vietu vārdu sagrozījumi, kas radušies agrāk un sīksti turas un klīst tālāk rakstniecībā un dokumentos, it kā iekarojot paliekamu vietu. Pret tiem jāuzstājas un jācīnās, jāatjauno šo vārdu pareizās formas visās vietās.

Pašlaik varu norādīt uz dažiem tādiem sagrozījumiem savā dzimtajā novadā Druvienā, tai līdzās arī Lizumā un Tīrzā, ko rakstnieki Poruku Jānis, Apsīšu Jēkabs u. c. darijuši pazīstamus visā Latvijā. Kas ieskatās dokumentos par turienes novadu vai brauc turp no citiem novadiem, sastop šos kropļojumus un, tālāk nekā nepapētīdami, ieskata nepareizos vietu vārdus par īsteniekiem, un tādi tad tie klīst tālāk kā neīsta nauda.

Uz Rīgas — Ieriķu — Pitalovas dzelzceļa līnijas, kas celta pirmā pasaules kara laikā, starp Ranku un Lizumu atrodas stacija, kas nezin kāpēc toreiz nosaukta par Urieksti. Tādu Urieksti turienes ļaudis līdz tam pat nebija dzirdējuši; vecāki ļaudis šo staciju tā nekad nav saukuši un nesauc, jo tāds sagrozījums nav ne tik labskanīgs, nedz tik viegli izrunājams kā pareizais *Ureikste*. Tomēr tāds nosaukums lietots buržuāziskā laika izdevumos: Pagastu aprakstos (1935.), Apriņķu un pagastu aprakstos (1937.), Ceļvedī pa dzimto zemi (1937.) u. c. Īpaši rakstnieks Apsīšu Jēkabs, pats dzimis lizumietis un turienes labs pazinējs, noteikti iebilda pret šī vārda nepareizo formu: «Noteicēja te ir *Ureikstes*

upe, kas Lizuma tiesā ietek arī kā dzirnavupe Gaujā. Kā dzimts lizumietis Ureikstes nekad citādi neesmu dzirdējis saucam kā tikai par Ureiksti, un tā arī jā-raksta.»

Būtu jā-rūpējas, lai šis vārds visos dokumentos, arī dzelzceļa dokumentos un stacijas izkārtņē tiktu atjau-nots īstajā formā, kā to savā laikā aizrādījis arī prof. J. Endzelīns Latvijas vietu vārdos (1923., I, 114. lpp.): nepareizais «Uriekstes nosaukums būtu katrā ziņā iz-skaužams».

Liela pārestība nodarīta arī jaukajam, dzejiskajam Tirzas pietekas Azandas upes vārdam, pārtaisot to par Ezendi vai Azandi (Pagastu aprakstos 78. lpp. un Aprinķu un pagastu aprakstos 68. lpp., kaut gan turpat 81. lpp. lietots arī pareizais vārds Azanda). Ceļš no Druvienas uz Lizumu iet pāri šai upei. Pie šī tilta iz-likto nepareizo, nelabskanīgo uzrakstu «Ezende» savā laikā arvien kāda nosaukuma pareizībai labvēlīga roka ar zīmuli vai krāsainu krītu izlabojusi par «Azanda». Arī vecos dokumentos vienmēr tā rakstīts — Azanda. (Sk. J. Endzelīns, Latvijas vietu vārdi. I, 114. lpp.)

Pavisam nepatīkami īstam druvēnietim dzirdēt un lasīt uz kilometru stabiem vai dažādos rakstos: «Pērle», «Pērles ceļš», «Pērles sils», «Pērles dzirnavas» utt. Tāda šī vārda forma druvēniešiem ir pilnīgi sveša. Ne pašā Druvienā, ne tās tuvākā apkaimē neesmu nekad dzirdējis no īstu druvēniešu mutes citādi kā vienīgi Pērlis, Pērļa, Pērlī. Pērļa krogs (senāk tāds bija, vācu fašisti nodedzināja), nevis Pērles krogs, Pērļa sils, nevis Pērles sils, Pērļa dzirnavas, nevis Pērles dzirnavas, Pērļa gals (pagastā) utt. Ja vienam otram īstam druvē-nietim, satiekot viņu uz Pērļa sila lielceļa, prasītu, kur

bijis, viņš noteikti atbildētu: Pērlī, Pērļa dzirnavās utt. Arī ogot un sēnot vēl šobaltdien iet nevis Pērles silā, bet gan Pērļa silā. Tā šos nosaukumus savos rakstos lieto arī rakstnieks Poruku Jānis, mūziķis Straumes Jānis, mēs abi ar brāli Rūdolfu u. c. Pērlis ir kopš senlaikiem nodibinājies labskanīgs vārds, tāpēc sagrozīt to par «Pērle» nav nekādas vajadzības, jo šim vārdam ar pērlēm nav nekāda sakara. (Sk. arī J. Endzelīns, Latvijas vietu vārdi. I, 69. lpp.) Poruku Jānis savā stāstā «Pērļu zvejnieks» vienīgi fantāzijā runā par pērļu zvejošanu, par pērlēm, nedomādams, ka tam būtu kaut kas kopējs ar šiem vietu nosaukumiem. Vietu nosaukumus viņš lieto pareizi.

Pie viena jāpiebilst, ka nav arī pareizi, ja vārdu Poruks izrunā kā Puoruks (ar divskani pirmajā zilbē). Rakstību te nevar sagrozīt, bet citu novadu ļaudis sagroza tikai izrunu. Tiešie sagrozījumi attiecas tikai uz vietvārdiem, kas rakstos iekļūst nepareizi, kropļo un piegružo pareizos apzīmējumus.

Bij. Druvienas muižai piederēja pusmuiža Saltups resp. Saltupis, kas nezina kāpēc dažādos rakstos vēlāk pārdēvēts par «Saltupes», lai gan J. Endzelīns savos vietvārdos uzņēmis pareizo formu «Saltups» (I, 69).

Ja runāju par vietu vārdu sagrozījumiem tikai savā pusē — Druvienā un tuvākā apkaimē, tad tas nenozīmē, ka citos novados tādu nebūtu. Šādi sagrozījumi, kādus šeit minēju, arī Druvienā, Lizumā un Tīrzā nav vienīgie. Jānoskaidro, kur vēl ir šādi nepareizi, sagrozīti vietu vārdi, un tie jāizlabo.

SKAŅU VERBU LIETOŠANA VIRZĪBAS NOZĪMĒ

Mūsdienu latviešu literārajā valodā ir bagātīgs skaņu verbu klāsts. Par skaņu vārdiem nosacīti saucam verbu, kas apzīmē dažādas skaņas un trokšņus. Daļu ar priedēkļiem darinātu skaņu verbu lieto virzības nozīmē.

Skaņu verbu lietojums virzības nozīmē mūsdienu latviešu valodā sastopams bieži. It sevišķi šajā nozīmē lieto darinājumus ar *aiz-*, *at-*, *pār-*. Skaņu vārdi ar priedēkli *aiz-* nozīmē: aizvirzīties ar skaņu, ko apzīmē pamatverbs. Piemēram, *aizdārdēt* — dārdot aizvirzīties garām, projām u. tml. ... *gar tribinēm...* *aizdārd motociklistu kolona*. (Cīņa.) *Šāviens aizdārdēja pār zemi*. (ME I 22¹.) Līdzīgi lieto skaņu verbu *aizdipēt*, *aizklabēt*, *aizklaudzēt*, *aizribēt*, *aiztarkšēt* u. c. Piemēram, ... *aizdipēja soļi, un pagalmā iestājās klusums*. (V. Lagzdīņš, Pārbaude.) *Rati aizklabēja uz to pusi, kur slējās melnā egļu meža siena*. (A. Upīts, Pirmā nakts.) ... *aizklaudzēja rati...* (A. Upīts, Pirmā nakts.) *Pa sliedēm aizrib preču vilciens*. (D. Zigmonte, Bērni un koki aug pret sauli.) ... *ore aiztarkšēja garām Mieža bodei...* (A. Upīts, Zaļā zeme.) Kā redzam, skaņu verbu ar priedēkli *aiz-* lieto galvenokārt, apzīmējot soļu vai arī transporta līdzekļu (ratu, kamanu u. tml.) kustības radītu troksni, kā arī stihisku dabas parādību virzības izpausmi skaņās (piem., *pērkons aizdunēja*).

Skaņu verbu ar priedēkli *aiz-* lieto arī ar nozīmi: ar

¹ K. Mūlenbachs, Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelins. Pirmais sējums, 22. lpp.

troksni aizvērties, piem.: *durvis aizblākšēja, atslēga aizskrapstēja*.

Arī skaņu verbi ar priedēkli *at-* apzīmē kāda skanoša priekšmeta virzību (*šurp, vaļā* u. tml.), piem.: *Bet tūliņ lodziņam atklakstēja aizšaujama lūka...* (A. Upīts, Pirmā nakts.) Virzības nozīmē ar priedēkli *at-* iespējams lietot tos pašus skaņu verbus, kas lietojami ar priedēkli *aiz-*, un saistījumā ar tiem pašiem substantīviem (piem.: *rati atdārdēja šurp no meža stūra*), tikai valodas praksē tie sastopami retāk; mēs biežāk ar skaņu verbu palīdzību runājam par attāliņošos, nevis tuvojošos troksni.

Dažkārt virzības nozīmē lieto skaņu verbus ar priedēkli *iz-* ar nozīmi: skanot izvīrīties ārā, cauri. Tos arī lieto, runājot par gājēju, braucēju, transporta līdzekli u. tml.: ... *Upīšu Mārtiņa vezums jau izšalca cauri ceļam biezi apaugušiem Iecānu krūmiem*. (A. Upīts, Zaļā zeme.) *Putnu bērni izvīteroja no ligzdas*. (ME I 831.)

Gan ne tik bieži kā ar priedēkli *aiz-*, taču samērā bieži virzības nozīmē lieto skaņu verbus ar priedēkli *pār-* (ar nozīmi: skanot pārvīrīties kam pāri). Šādā nozīmē lieto verbus *pāršalkt, pārrībēt* u. c., piem.: ... *pagalmam pāršalca negaisa brāzma*. (J. Vanags, Mazā Mikiņa lielie darbi.) *Bet (rati) pārrībēja tiltam pāri...* (A. Upīts, Zaļā zeme.)

Virzības nozīmē skaņu verbus bieži lietojis Tautas rakstnieks Andrejs Upīts, taču tie sastopami arī citu latviešu padomju rakstnieku darbos. Minētajos verbos apvienota skaņas un virzības nozīme, un tās abas precīzi izsaka verba apzīmēto darbību. Verbus ar virzības nozīmi, ko tiem piešķir priedēklis, var darināt no visām to

skaņu verbu pamatformām, kuri apzīmē iešanas, kāda motora, satiksmes līdzekļa u. tml. radītu troksni. Vispirms te jāmin skaņu verbi, kuri apzīmē soļu radītu troksni: dimdēt, dipēt, dunēt, gurstēt, klakstēt u. tml. Visus šos skaņu verbus virzības nozīmē var lietot ar priedēkļiem *aiz-*, *pār-*, retāk *at-* un *iz-*. Lai valodu padarītu stilistiski izteiksmīgu, var lietot arī citus verbus iešanas veida diferencēšanai, piem.: *sīki soliņi klusi aizčabēja pa zāļaino taciņu. Zābaki aizčīkstēja prom pa ceļu, pārčīkstēja pāri ceļam.*

Bieži skaņu verbus virzības nozīmē lieto kopā ar braukšanas, satiksmes līdzekļa nosaukumu: *rati (aizgrab, pārklaudz, pārdārd pāri tiltam u. tml.), ragavas, kamanas (aizčīrkst, aizgurkst pa ceļu u. tml.), mašina, motocikls (aiztarkšķ) u. tml.*

Skaņu verbus (visbiežāk ar *aiz-*) virzības nozīmē lieto arī tad, ja runā par straujā kustībā esošu priekšmetu. Piem.: *plīstošie stikli aizdžīnkstēja gar ausīm, lodes aizžvīndzēja pāri galvai, korķis ātri izpaukšēja no pudeles.* Ar priedēkļiem darinātu skaņu verbu lietojums virzības nozīmē iespējams, ja runājam par ūdens kustību. Piem.: *ūdens straumīte jautri aizguldzēja pa celiņu, strautiņš aizurdzēja pāri oļiem, lietus lāses iepakšēja rūtis, ūdens šalts ieplikšēja pa vaļejo logu.* Runājot par trokšņainām dabas parādībām, lietojam priedekļa skaņu verbus virzības nozīmē: *pērkons aizdunēja, aizgrandēja u. tml.*

Ar priedekļu palīdzību varam piešķirt attiecīgajam skaņu verbam virzības nozīmi un tā izvairīties no sarežģītas izteiksmes ar divdabjiem, divdabja teicieniem u. tml. (*soļi aizklaudz*, nevis: *kāds aiziet klaudzo-*

šiem soļiem, soļiem kļaudzot), ja pēc tās nav speciālas stilistiska rakstura prasības. Izņēmums ir verbi, kuri apzīmē dažādas dzīvnieku radītas skaņas: *blēt, riet, ņaudēt* u. tml. Taču arī šeit dažos gadījumos varētu lietot skaņu verbu virzības nozīmē: piem., runājot par dziedošiem putniem lidojumā (arī ar priedēkli *uz-*): *cirulis uzlirināja augstu gaisā*.

Priedēkļa skaņu verbu lietojums virzības nozīmē ir ieteicams; tas koplina valodisko izteiksmes līdzekļu krājumu, it sevišķi daiļdarbos.

M. BRENCE

LITUĀNISMI LATVIEŠU LITERĀRAJĀ VALODĀ

Rakstam materiāli vākti no K. Mīlenbaha un J. Endzelīna «Latviešu valodas vārdnīcas», kā arī tās papildinājumiem¹. Tur pēc iespējas norādīta katra vārda — arī aizguvuma izplatība latviešu izloksnēs vai arī minēti rakstītie avoti, kur šis vārds atrasts, un, kur vien bijis iespējams, sniegta arī vārda etimoloģija. Atbilstošo lietuviešu valodas formu un to izplatības noskaidrošanai izmantota vēl nepabeigtā lielā lietuviešu valodas vārdnīca², bet šo formu cilmes noskaidrošanai — vācu valodnieka Frenkeļa Lietuviešu valodas etimoloģiskā vārdnīca³.

¹ K. Mīlenbachs, Latviešu valodas vārdnīca. I—IV. Red., papild., turpin. J. Endzelīns. Rīgā, 1923.—1932.

J. Endzelīns un E. Hauzenberga, Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai. I—II. Rīgā, 1934.—1946.

² Lietuvių kalbos žodynas. I—VI. Lietuvos TSR Mokslų akademijos Lietuvių kalbos ir literatūros institutas. Vilnius, 1941—1962.

³ E. Fraenkel, Litauisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg — Göttingen 1955.

Aizguvumi no lietuviešu valodas — otras dzīvās baltu valodas — latviešu literārajā valodā (kā runā, tā rakstos) ir ienākuši, pirmkārt, no latviešu izloksnēm⁴, otrkārt, tos apzinīgi pārņemot tieši no pašas lietuviešu valodas. No veciem mantotiem baltiskas cilmes vārdiem tie atšķiras ar šādām fonētiskām īpatnībām: 1) *ķ, ģ* latvisko *c, dz* vietā (palatālu patskaņu un divskaņu priekšā un no savienojuma *kj, gj*, piem.: *ķirmis, mēģināt*); 2) *č, dž* latvisko *š, ž* (no *tj, dj*) vietā (piem.: latv. izlokšņu lituānisms *dvirači* — «rati ar diviem riteņiem» — no liet. *dviračiai*; *sādža*, sal. liet. žemaišu *sodžia*); 3) *š, ž* tur, kur latviešu valodā būtu gaidāms *s, z* (sal. latv. izlokšņu lituānismu *šekums* un īsti latvisko formu *sekums*, lituānismu *žibēt* un īsti latvisko *zibēt*); 4) ar saglabātiem tautosillabiskajiem savienojumiem *an, en, in, un*⁵ (latvisko *o* [uo], *ie, ī, ū* vietā; piemēram, tālāk šajā rakstā minētais *ģente*).

Dzīvajā tautas valodā aizguvumi no lietuviešu valodas jeb lituānismi visur nav ieviesuši vienādā mērā. Lielākā daudzumā lietuviskas cilmes vārdi sastopami Lietuvas pierobežas un vispār Latvijas dienvidu daļas izloksnēs (dienvidu Kurzemē, Zemgalē un dienvidu Latgalē). Lituānismu izplatību latviešu izloksnēs lielā mērā nosaka atbilstošo lietuviešu valodas formu izplatība Lietuvas teritorijā; tie dažreiz nes sev līdzī arī noteiktas lietuviešu valodas izlokšņu īpatnības: dienvidrietumos — žemaišu⁶, dienvidaustrumos — austrumaugštaišu. Arī

⁴ Par dzīvās tautas valodas un rakstu valodas mijiedarbību, lituānismiem ieviešoties literārajā valodā, būs runa turpmāk.

⁵ Tautosillabiskais *n* saglabājies arī aizguvumos no izmirušās seno kuršu valodas.

⁶ Aizguvumi ar lietuviešu žemaišu izlokšņu fonētiskajām īpatnībām latviešu literārajā valodā nav ieviesuši.

viens otrs aizguvums no slāvu vai ģermāņu valodām latviešu pierobežas izloksnēs ir ieviesies (vai varēja būt ieviesies) ar lietuviešu valodas izloksņu starpniecību.

Vispār lituānismi — vairāk vai mazāk — rodami visos latviešu valodas dialektos un izloksņu grupās, jo no Latvijas dienvidiem daļa to ir izplatījusies arī tālāk, palaikam mainot savu nozīmi. Tā, piemēram, dažs Kurzemes lituānisms ir sastopams arī rietumu Vidzemē, tāpat viens otrs lietuviskas cilmes aizguvums no Latvijas dienvidaustrumu stūra ir ieviesies arī izloksnēs uz ziemeļiem no Daugavas. Daži lituānismi nokļuvuši pat tālu Vidzemes un Latgales ziemeļos. Gadās arī tādi aizguvumi no lietuviešu valodas, kas dzīvajā tautas valodā pazīstami visā vai gandrīz visā Latvijas teritorijā.

Tādi lituānismi, kas bija kļuvuši pār visai latviešu valodai kopīgiem vārdiem vai bija pazīstami ļoti lielā Latvijas daļā, jau paši no sevis, nekam to īpaši neveicinot, ieplūda arī rakstos, kur tūlīt nostiprinājās, tā kļūstot par literārās valodas vārdiem. Tiem bieži vien blakus trūkst vai nu atbilstošo latvisko formu (dažreiz tādas ir saglabājušās vecos rakstos, latviešu tautasdziesmu valodā vai vienā otrā izloksnē), vai tādu sinonīmu, ar kuriem tikpat labi varētu izteikt to, ko izsaka lituānisms. It sevišķi tādiem gandrīz visā Latvijas teritorijā izplatītiem lituānismiem latviešu izloksnēs laika gaitā ir attīstījusies citāda nozīme nekā attiecīgajiem lietuviešu valodas vārdiem vai formām.

Kā īsts ne ar ko neaizstājama lituānisma piemērs vispirms jāmin vārds *ķēve*; citādi tam pilnīgi atbilstošā lietuviešu valodas forma atšķiras tikai ar savu nozīmi: «liess zirgs».

Bez tam:

duļķes (no atbilstošas lietuviešu valodas formas ar nozīmi «putekļi», kas vietumis, gan tikai pa daļai, saglabājusies arī latviešu izloksnēs; izloksnēs bez tam sastopama arī forma *duļķis* vai dsk. *duļķi*) līdz ar atvasinājumiem *duļķēt*/*duļķot* un *duļķains* (kas, domājams, varēja rasties tikai latviešu valodā, jo lietuviešu valodā, pat izloksnēs, tādu adjektīvu tikpat kā nav). No Smiltenes (Vidzemē) un Zvirgzdines (Latgalē) Mīlenbaha un Endzelīna vārdnīcā vēl ir minēts *izdulcējis koks* (ar latvisko *e!*) — «koks ar cauru vidu» (te vēl sakars ar nozīmi «putekļi»).

ģērbt, *-bju*, *-bu*, refl. *ģērbties* (no liet. *gerbti* — «cienīt, godāt», žemaišu izloksnēs «kopt»; nozīme «kopt» latviešu valodā sastopama vēl Glika bībeles tulkojumā) un subst. [*ap*]*ģērbs* (no liet. *apgerbas* — «tīras drēbes», sal. liet. žem. *apgerbti* — «apkopt», *apsigerbti* — «apģērbties»). *Ģērbt[ies]* bieži lietojams ar kādu priedēkli (*ap-*, *at-*, *iz-*, *ie-*, *no-*, *pa-*, *pār-*, *sa-* vai *uz-*), un tādos gadījumos to daudzkreiz var aizstāt *vilk[ies]* ar attiecīgo priedēkli (ne tikai aktīvajai, bet palaiķam arī refleksiīvajai formai tad seko kāds apģērba gabala nosaukums akuzatīvā, piem.: *apvilkt[ies] mēteļi*). Sinonīmam *tērp[ies]* (līdz ar *ietērp[ies]*), tāpat substantīvam *tērps* literārajā valodā ir citāda nozīmes nianse.

žebērklis (zivju duramā zvejas rīka nozīmē; no liet. *žeberklas* t. p.; izloksnēs bez tam vēl sastopams gan ar īsu otras zilbes *e*, gan *o*-celma formā — *žeberkls*). Pēc Mīlenbaha un Endzelīna vārdnīcas datiem, it īpaši izplatīts visā austrumu Vidzemē (uz austrumiem no Cēsīm), tāpat vietās, kur ir ļoti daudz ūdeņu; rietumos tas pazīstams vairāk gar Lietuvas robežu (Tēr-

vetē, Aucē, Rubā, bet arī Saldū). Vārdam *dukurs*, spriežot pēc Milenbaha un Endzelīna vārdnīcas, liekas, vairāk nostiprinājusies nozīme ir «riks zivju baidīšanai un dzīšanai tīklā» nekā «riks zivju duršanai», bet jau šādas nozīmes svārstības dēļ tas nevarētu būt par īstu aizstājēju vārdam *žebērklis*.

žilbt, *žilbst*, *žilba* (ar *ž-* laikam latviešu *z-* vietā; sal. liet. *apžilbti* — «kļūt tumšam» (tikai runājot par acīm)) līdz ar kauzativo verbu *žilbināt*. Milenbaha un Endzelīna vārdnīcā minēts no ļoti daudzām Latvijas vietām, sevišķi no tās austrumu daļas.

Arī vārds *sādža* (no liet. *sodžia*; izloksnēs arī *sādžus* no liet. *sodžius*) ir ļoti plaši izplatīts latviešu izloksnēs — dienvidos un austrumos (pat lielā austrumu Vidzemes daļā). Tā nostiprināšanos literārajā valodā ir veicinājusi vajadzība pēc jauniem vārdiem dažādu jēdzienu apzīmēšanai, it īpaši pēc terminiem. Un tā latviešu literārajā valodā, sevišķi rakstos, ir nostiprinājies lietuviskas cilmes *sādža* krievu *деревня* nozīmē blakus latviskajam *ciems* krievu *село* nozīmē⁷. No vārda *sādža* ir atvasināts (vai līdz ar pamatvārdu aizgūts no lietuviešu valodas?) *sādžinieks* (izloksnēs arī *sādženieks*) — «sādžas iedzīvotājs».

Vēl lielāka nozīme rakstiem ir izloksnēs mazāk izplatītu lituānismu ieviešanā un nostiprināšanā literārajā valodā. Arī tie literārajā valodā pa daļai it kā paši no sevis ieviešas trūkstošo vārdu vietā kāda jēdziena apzī-

⁷ Izloksnēs palaikam lieto tikai vienu no abiem vārdiem, apzīmējot ar to ir кр. село, ir кр. деревня; abu vārdu lietošana atšķirīgās nozīmēs izloksnēs vietumis var ieviesties arī rakstu valodas ietekmē.

mēšanai (reizēm nomācot vai ierobežojot kādu nozīmes ziņā atbilstošu latvisku izlokšņu vārdu), pa daļai tiek ieviesti apzinīgi, turklāt, radot jaunus literārās valodas terminus, palaikam tiek sašaurinātas un pat nedaudz pārveidotas to nozīmes.

No izloksnēs mazāk izplatītiem lituānismiem latviešu literārajā valodā ir ieviesušies un nostiprinājušies:

ķ e k a r s (izloksnēs arī *ķeķe*, kas cēlies no atbilstošas tādas pašas nozīmes lietuviešu valodas formas, un *ķeķere* vai *ķeķeris*) — «kopā saauguši augļi» — literārajā valodā parasti lietojams, runājot par ogām, atšķirībā no īsti latviskā tās pašas saknes vārda *cemurs*//*čemurs*, ko lieto, runājot, piemēram, par riekstiem.

ķ e p t, *ķep*, *ķepa* (no liet. *kepti* — «lipt»). Atvasinājumi no šā vārda, pēc Milenbaha un Endzelīna vārdnīcas, izplatīti dažādās Latvijas vietās. Verbu *ķept* un adjektīvu *ķepīgs*, vismaz gadījumu vairumā, lietojam, kad runa ir par kaut ko netīru; ar to tie nozīmes ziņā atšķiras no saviem sinonīmiem *lipt* un *lipīgs*.

ķ e p u r o t i e s (izloksnēs arī *ķepurēties*, *ķeparāties*, *ķeperēties* u. c. ar nozīmēm «kustināt (mētāt) rokas un kājas (bieži, lai tiktu no kaut kā, no kādas vietas ārā); turēties pretim»; sal. liet. *keperuotis* — «mētāties rokām un kājām»). Tādi parasti izteicieni kā *ķepuroties virs ūdens* vai *izķepuroties no bedres* rāda, ka mūsdienu literārajā valodā ne visos gadījumos to varēs aizstāt ar *spirināties*. Dažās izloksnes (Vidzemē) sastopamais *kaparoties* jeb *-āties* (no tās pašas saknes kā *ķepuroties*, bet uzskatīt par lituānismu nav iemesla) literārajā valodā nav ieviesies.

ķ ē r p i s (parasti dsk. *ķērpji*, Rucavā — *ķērpes*; ē-celma forma arī atbilstošajam lietuviešu valodas vār-

dam ar nozīmi «sūna, kas aug uz jumtiem, kokiem, akmeņiem»). Mīlenbaha un Endzelīna vārdnīcā minēts no Drustiēm un Rūjienas ar nozīmi «sausā sūna, kas aug uz celmiem». Literārajā valodā par *ķērpjiem* sauc sauso sūnu.

ķirmis (no liet. *kirmis* — «tārps»), kas līdz ar tādas pašas nozīmes atvasinātām formām *ķirmulis*, *ķirmelis*, *ķirmins* (tāpat aizgūtām no lietuviešu valodas) Mīlenbaha un Endzelīna vārdnīcā kā dzīvās tautas valodas vārds minēts tikai no dienvidu Kurzemes, literārajai valodai bija noderīgs ar savu ierobežoto nozīmi: «koka grauzējs tārps» (tikai!). Izloksnēs sastopama arī latviskā forma *cirmis* (arī *cirmenis*, *cirminis*, *cirmulis* u. c.), bet ar citu, nesašaurinātu nozīmi: «tārps, kāpurs».

paģiras (no liet. tās pašas nozīmes *pagirios*) Mīlenbaha un Endzelīna vārdnīcā minēts tikai no Nīgrandas (Dienvidkurzemē) un Kr. Barona «Latvju dainām». Latviskajai formai *padziras* izloksnēs ir cita nozīme: «tas, kas palicis pāri no kāda dzēriena».

Dažreiz nozīmes starpība starp lituānismu un latvisko sinonīmu, liekas, radīta apzinīgi, pašā literārajā valodā, lai iegūtu jaunu terminu.

Tā *teķis* (no liet. *tekis*) un *auns* izloksnēs parasti nozīmes ziņā reti kur ir šķirami. Taču tagad *teķis* ar nozīmi «auns, kas vada aitu baru» ieviesies pat tur, kur tas senāk nebija pazīstams.

Kurzemes lituānisms *snukis* (sastopams arī *snūķis*; Kr. Barona «Latvju dainās» vēl saglabājusies latviskā forma *snucis*), kļūdam par terminu, ir pat mainījis savu nozīmi. Izloksnēs tas nozīmē to pašu, ko latv. *purns* (kā liet. *snukis* — «dzīvnieka mute, purns»), bet latviešu literārajā valodā šo vārdu jau lieto vācu «Rūs-

sel» nozīmē. Tā runā par *ziloņa snuķi*, ir darināts dabazinātņu termins *snuķainie* jeb *snuķinieki* — «Rüsseltiere; dzīvnieki, kam ir snuķis». Tādā kārtā literārajā valodā ir radīta nozīmes atšķirība starp latvisko *purns* un lietuvisko aizguvumu *snuķis*⁸.

Apzinīgi latviešu literārajā valodā būs ieviesti tādi latviešu izlokšņu lituānismi kā *ģimene* un *ķets*.

ģimene (liet. *giminė* — «paaudze, radi») Mīlenbaha un Endzelīna vārdnīcā minēts no vairākām latviešu izloksnēm, literārajā valodā ieviests tāpēc, ka, izņemot no vāciešiem patapināto «famīlija», latviešu valodā nebija cita vārda, kas apzīmētu tēvu, māti un bērnus — visus kopā. Nozīmē līdzīgais latviskais vārds *dzimta* literārajā valodā apzīmē radniekus, kuriem ir viens uzvārds. Atšķirībā no ģimenes, kuras mūžs aprobežojas vienas paaudzes laikā, *dzimta* pastāv, kamēr vien vēl dzīvo cilvēki ar tās vārdu; piemēram, varētu teikt: «Mūsu ciemā ir trīs dzimtas: Kalniņi, Liepiņi un Bebri, kas te dzīvo jau no seniem laikiem.»

ķets (no liet. *ketus*) no dienvidrietumu Kurzemes (kursiskajām) izloksnēm ir kādreiz pārņemts literārajā valodā un kopš tā laika lietojams kā paralēlforma vārdam *čuguns* (kr. чугун).

Tādā pašā kārtā latviešu literārajā valodā ir iekļuvuši arī pāris lituānismu ar lietuviešu izlokšņu fonētiskajām īpatnībām. Tie ir *ģindenis* un *ģints* (ģen. -s) ar lietuviešu austrumaugštaišu *-in-*, kas cēlies no *-en-*.

ģindenis (saistāms ar izlokšņu lituānismu *ģint* — «sabojāties, iet bojā», kurā sastopāms austrumaugštaišu *-in-*, kas cēlies no lietuviešu literārās valodas *-en-*) Mī-

⁸ Sai ziņā sal. vēl arī *ciems* un *sādža*.

lenbaha un Endzelīna vārdnīcā kā latviešu izlokšņu vārds minēts tikai no Vecpiebalgas (Vidzemē!), bet laikam būs bijis pazīstams arī kur citur; literārajā valodā tas nostiprinājies blakus svešvārdam *skelets*.

ģ i n t s, ģen. -s (no liet. literārās valodas *gentis*, ģen. -ies; izlokšnēs biežāk sastopama ē-celma forma: *ģinte*) — «tuvi radi, radu saime» (tādā nozīmē arī lietuviešu valodā), izlokšnēs (Latvijas dienvidaustrumos) biežāk ar nozīmi «radi vai citi, kam kaut kas kopā pieder; piemēram, bites». Kā noteikts termins *ģints* ir nostiprinājies vēsturē un dabaszinībās.

Literārā valoda ne tikai pati ir mantojusi savu leksiku no dzīvās tautas valodas, arvien to papildinādama ar jauniem vārdiem no dažādām izlokšnēm; var gadīties arī, ka literārās valodas vārds izskauž izlokšnēs senāk lietotos šā vārda sinonīmus. Runājot par lituānismiem, šai sakarā ir jāmin tagad izlokšnēs ļoti plaši izplatītais literārās valodas vārds *m ē ģ i n ā t* (latviskā forma *mēdzināt* Milenbaha un Endzelīna vārdnīcā minēta no Varakļāņiem un vecajām vārdnīcām). Milenbaha un Endzelīna vārdnīcā par šo vārdu izteiktas domas, ka vietumis tas pārņemts no rakstiem senāka *lūkot* vai *provēt* vietā.

Ar to tad arī varētu beigt pārskatu par tiem lituānismiem, kas literārajā valodā ieplūduši vai apzinīgi pārņemti no latviešu izlokšnēm. Tie ir: *duļķes*, *ģērbt* (un [ap]ģērbs), *ģimene*, *ģindenis*, *ģints*, *ķekars*, *ķepti*, *ķepuroties*, *ķets*, *ķērpji*, *ķēve*, *ķirmis*, *mēģināt*, *paģiras*, *sādža*, *snuķis*, *teķis*, *žebērklis*, *žilbt* (un *žilbināt*); domājams, ka tie vēl nav visi un, ar laiku te varētu pievienot, piemēram, dažus līdz šim nenoskaidrotas cilmes literārās valodas vārdus. Sai rakstā nav ņemti vērā aizguvumi no lietu-

viešu valodas, kas sastopami gandrīz tikai daiļliteratūrā, it sevišķi Lietuvas pierobežas rakstnieku darbos, kur bieži vien ne tikai tēlojamo cilvēku, bet arī pašu autoru valodā atspoguļojas dzimtā novada leksika. Jēkaba Janševska romānos sastopamie lituānismi ir dienvidrietumu Kurzemes lituānismi, kas raksturīgi viņa tēloto Liepājas apkārtnes cilvēku valodai, bet literārās valodas lituānismi tie nav; citu novadu lasītājiem tie bieži vien nav pat labi saprotami. Pie literārās valodas vārdiem nav pieskaitāms ļoti daudzās latviešu izloksnēs izplatītais un tādēļ visiem literārās valodas runātājiem pazīstamais *ģimis* no lietuviešu tādas pašas nozīmes *gymis*, jo īsti literārais vārds ir tikai *seja*; *ģimis* lietojams tikai daiļliteratūrā stilistiskos nolūkos.

No izlokšņu lituānisma *ģimis* latviešu literārajā valodā kādreiz ir darināts jaunvārds *ģimetne*, bet svešvārda *fotogrāfija* lietošanu tas nav ierobežojis.

Lituānismi savā laikā ir apzinīgi pārņemti latviešu literārajā valodā arī tieši no pašas lietuviešu valodas. Milenbaha un Endzelīna vārdnīcā un tās papildinājumos tie ir maz atspoguļoti. Te ir minēti daži jaunlatviešu darbības laika rakstos lietotie lituānismi, taču ne visi tie literārajā valodā ir vienādi nostiprinājušies; daļa to vēlākos rakstos vairs nav sastopami. Tādi ir: *turta* (no liet. *turtas*) — «bagātība, manta», par ko A. Augstkalns Filologu biedrības rakstos XI 49 (Rīgā, 1931.) raksta, ka no lietuviešu valodas to pārņēmis J. Alunāns; *patalpa* (no liet. *patalpa*) — A. Kronvalda lietots vārds, kā vietā tagad *telpa*. No žurnāla «Austrums» (1885.—1906.) minēts *ģente* (*ģinta*; no liet. *gentis*, gen. -ies) — «tūvi radi, radu saime», taču tagadējā literārajā valodā ar to pašu nozīmi ir nostiprinājusies jau minētā

forma *ģints* (ģen. -s), kas sastopama arī latviešu izlok-
snēs. It sevišķi latviešu dzejā sastopams vārds
dukņa — «nimfa», kas Milēnbaha un Endzelīna vārd-
nīcā uzskatīts par grāmatu vārdu, kurš reizē ar formām
dugņa un *dūkņa* pārņemts no lietuviešu vēsturnieka Nar-
buta rakstiem.

Par īstiem ikdienas vārdiem ir kļuvuši šādi latviešu
literārās valodas tapšanas laikā tieši no lietuviešu valo-
das pārņemti lituānismi:

kareivis (no liet. *kareivis*) — literārajā valodā
iekļūvis no J. Alunāna rakstiem; no tā sastopami atva-
sinājumi *kareivīgs* (liet. *kareivings*) un *kareivisks*⁹;

leņķis — Kronvalda dots ģeometrijas termins (sal.
liet. *lenkti* — «liekt»);

veikals (no liet. *veikals*) — Kronvalda dots
vārds, no kā latviešu valodā atvasināti *veikalnieks* —
«veikala īpašnieks» un *veikalvedis* — «veikala vadītājs»;

*karalis*¹⁰ (no liet. *karalius*) ar atvasinājumiem
karaliene (liet. *karalienē*), *karalisks* (liet. *karališkas*),
karaliste (liet. *karalystē*).

Atsevišķi jāmin *daile* (Milēnbaha un Endzelīna
vārdnīcā šis vārds minēts ar latviešu tautasdziesmās sa-
stopamo nozīmi «skaistule, skaista meitene» un arī ar
Kronvalda sniegto nozīmi — «(daiļā) māksla»), kura
aizgūta no tāda paša lietuviešu valodas vārda ar nozīmi
«(daiļā) māksla». Taču latviešu literārajā valodā tādā
nozīmē nostiprinājies vārds *māksla*. Mūsdienās vārdu

⁹ No senā latviešu vārda *karavīrs* nevarēja ērti atvasināt citus
vārdus.

¹⁰ Tautas valodā tai vietā *ķēniņš*.

daile lieto ar nozīmi «skaistums» (galvenokārt runājot par kultūru, mākslu u. tml.).

Bez tam, par to jau bija runa, latviešu literārā valoda ir padarījusi pazīstamu un plaši lietojamu arī vienu otru izloksnēs mazāk pazīstamu lituānismu (kā, piem., *ģints*). Par dažu lituānismu pat reizēm jāšaubās, vai tas tikai (vismaz dažos gadījumos) izloksnēs nav iekļuvis no rakstu valodas un tā tad varētu būt aizgūts nevis ar latviešu izlokšņu starpniecību, bet tieši no pašas lietuviešu valodas. Tāds, piemēram, ir *ģimene*. Tāpat kā visi izloksnēs reti sastopamie vārdi, visiem pazīstams un lietojams šis lituānisms kļuvis tikai ar rakstu valodas palīdzību. Arī vārds *dukņa* Mīlenbaha un Endzelīna vārdnīcā dots ne tikai no Ausekļa rakstiem, bet arī no dažām izloksnēm, tomēr J. Endzelīns to uzskata par grāmatu vārdu. Tagad latviešu izloksnēs tādu «grāmatu» vārdu ir vēl vairāk, turklāt dažādu atšķirīgu izlokšņu runātāji par tādiem uzskata arī no dažāda satura rakstiem (piemēram, par lauksaimniecību vai lopkopību) apgūtos svešo izlokšņu vārdus, arī lituānismus, kas dzīvē izrādījušies nepieciešami kā noteikti termini vai tamlīdzīgi.

Tagad, kad latviešu literārajai valodai ir izveidojušās savas tradīcijas un nostabilizējies vārdu krājums, no lietuviešu valodas aizņemamies retāk, vairāmiem ieviest literārajā valodā vārdus, kas savu skaņu vai atvasinājuma veida ziņā būtu latviešu valodai sveši. Citādi tas jau ir ar abās baltu valodās sastopamo seno mantoto vārdu nozīmēm. Tā ap 1938. gadu pēc prof. J. Endzelīna ieteikuma no vācu valodas aizgūtā *vinnēt* vietā pēc lietuviešu valodas parauga sākts lietot *laimēt*¹¹, kas taga-

¹¹ Nozīme «gewinnen» šim verbam ir arī dienvidrietumu Kurzemes izloksnēs.

dējā latviešu literārajā valodā ir jau pilnīgi ieviesies. Papildinot valodas vārdu krājumu, tāad jāraugās arī, ko var dot kontakti ar citām valodām.

V. STRAZDIŅA

PAR DAŽĀM NEPRECIZITĀTĒM VĀRDU LIETOŠANĀ UN TEIKUMU VEIDOŠANĀ

«Nodot skatītāju vērtējumam»

Vērtējums ir vērtēšanas — darbības — rezultāts. Nevar nodot lugu vērtējumam, to var nodot skatītājiem, lai viņi to vērtētu, tas ir, vērtēšanai, tāpat kā, piemēram, kādu priekšlikumu nodod komisijai izlemšanai, nevis komisijas izlēmumam, lēmumu nodod augstākai instancei izskatīšanai, nevis izskatījumam.

Tāad būtu jāsaka: nodot lugu, lugas inscenējumu skatītājiem vērtēšanai, nodot romānu lasītājiem vērtēšanai.

«Atsauca meistarū aicinājumam»;

«...lai varētu atbildēt komisijas locekļu jautājumiem»

Sanāksmēs ir dažkārt runāts, ka šādi teikumi ir nepareizi, tomēr presē tie joprojām atrodami diezgan bieži.

Atsauties var kādai personai, piemēram: *māte sauca dēlenu, bet viņš tai neatsaucās. Meistars sauca mācekli, un māceklis viņam atsaucas, bet: meistars aicina mācekli, un māceklis atsaucas uz viņa aicinājumu.*

Tāpat arī atbildēt var tikai personai. *Skolēns atbild skolotājam, bet: skolēns atbild uz skolotāja jautā-*

jumu. Draugs atbild draugam uz viņa vēstuli, nevis atbild drauga vēstulei, iestāde atbild otrai iestādei uz tās rakstu.

«Tāda pat nosaukuma kinofilma»

Pat ir partikula, kas teikumā pastiprina kāda vārda vai vārdkopas nozīmi, nostādamās šī vārda priekšā vai aiz tā, piemēram:

Māte bija ļoti aizkustināta, pat raudāja aiz prieka.

Visi bija liksmi, pat vectēvs dejoja.

Šodien pat visu izdarīsim.

Viņi strādāja līdz pat vakaram.

Teikumā daļā «tāda pat nosaukuma kinofilma» nepieciešams norādāmais vietniekvārds *tāds* kopā ar noteikamo vietniekvārdu *pats*, kuri norāda uz identitāti — uz *tādu pašu* nosaukumu, kāds ir jau kādam minētam literāram darbam. Tāpat pareizi jāsaka: *tāda paša nosaukuma kinofilma.*

«Pulksten 13 pa pirmo programmu klausieties...»

Prievārds pa biedrojas ar akuzatīvu laika nozīmē (piemēram, *rudeni pa miežu laiku*) un vietas nozīmē (*braukt pa ceļu, lidot pa gaisu, skatīties pa logu, sist pa pieri*). Šo prievārdu lieto arī savienojumos *runāt pa telefonu, raidīt pa radio, sūtīt pa pastu.*

Klausīties pa programmu ir nepareizs no programme tulkojums. Krievu valodā prievārdam *по* ir ne tikai vietas nozīme tāpat kā latviešu valodā (*идти по дороге*), bet tas izsaka arī piemēribu, atbilstību kaut kam, un latviski tas tulkojams ar prievārdu *pēc*, *saskaņā ar* (*работать по плану — strādāt pēc*

plāna; поступать по закону — *rikoties saskaņā ar likumu, pēc likuma*; по выбору — *pēc izvēles*; по программе — *pēc programmas, saskaņā ar programmu*).

Nepareizais teikums pareizi būtu izsakāms šādi: *pulksten 13 pirmās programmas raidījumā klausieties...* vai arī: *pulksten 13 pirmajā programmā klausieties...*

Tikpat nepareizi laikrakstos reizēm raksta: *pa Ļeņina kursu*. Mēs varam iet *pa Ļeņina norādīto ceļu*, bet *pēc Ļeņina kursa*.

«Nestandarta iekārtas»

Standarta iekārtas jeb standartiekārtas ir tādas iekārtas, kas izgatavotas pēc zināma standarta. Lietvārda *nestandarts* nav. Krievu valodā lieto īpašības vārdu *стандартный, нестандартный* (нестандартные оборудования). Tulkojumos no krievu valodas latviešu valodā allaž grūtības sagādā tas, ka latviešu valodā ar lietvārda ģenitīvu ne vienmēr var izteikt to, ko krievu valodā izsaka ar īpašības vārdu. Krievu valodā ir daudz plašākas iespējas no lietvārdiem atvasināt īpašības vārdus nekā latviešu valodā. Ar izskaņu *-isks* no lietvārda atvasināts īpašības vārds gan izsaka atbilstību atvasinājuma pamatvārda īpašībām, taču neapzīmē tik pilnīgu atbilstību kā lietvārda ģenitīvs — *standartiska* iekārta tikai daļēji atbilstu standartam, turpretim *standarta* iekārta ir pilnīgi līdzīga standartam. Ja pareizi būtu *standartiska* iekārta, tad varētu teikt arī *nestandartiska* (нестандартная) iekārta. Bet, tā kā pareizi tiek lietots apzīmējums *standarta* iekārta un vārda *nestandarts*, kura ģenitīvs būtu *nestandarta*, nav, tad jāizlīdzas ar darbības vārda ciešāmās

kārtas pagātnes divdabi. Standarta iekārta nozīmē to pašu, ko standartizēta iekārta, bet iekārta, kas nav izgatavota pēc standarta, nav standartizēta, tā ir nestandardizēta iekārta. Tātad būtu jāsaka nevis «nestandarta iekārtas», bet gan nestandardizētas iekārtas.

«Uzvarēt setu»

Sporta žurnālisti raksta, piemēram, tā: *Mūsu volejbolistes uzvarēja visu spēli ar 3:1. Viesi uzvarēja pirmo setu ar 15:12.*

Cīņā uzvar ienaidnieku, sacensībā uzvar pretinieku. Volejbola sacensībā viena komanda uzvar otru komandu, nevis uzvar sacensību, spēli vai setu — spēles posmu. Pareizi ir jāsaka, ka tāda un tāda komanda pirmajā setā zaudēja, otrajā un trešajā setā uzvarēja, tātad uzvarēja visā spēlē. Tāpat tenists sacensībā, spēlē, setā var uzvarēt savu pretinieku, nevis uzvarēt spēli, setu.

Radošs

Darāmās kārtas tagadnes divdabi ar izskaņu -ošs darina no pārejošiem un arī no nepārejošiem darbības vārdiem. Diezgan daudzi no šādiem divdabjiem kļūst par īpašības vārdiem un kā īpašības vārdi tiek lietoti, taču daudziem divdabjiem, kurus lieto arī kā īpašības vārdus, vēl ir ciešas saites ar darbības vārdu un dažkārt grūti pateikt, vai tie ir īpašības vārdi vai divdabji. Tā, piemēram, pārliecināošs vārdi ir tādi vārdi, kas spēj pārliecināt vispār un arī kas zināmā brīdī pārliecina.

No pārejošā darbības vārda radīt darinātais divdabis radošs tiek plaši lietots. Mēdz teikt radošā darbība, radošs darbs, tas ir, tāda darbība, tāds darbs, kurā kaut kas tiek radīts; radoša pieeja — tāda pieeja kaut kam, tāda attieksme pret kaut

ko, kura sekmē kaut kā jauna radišanu; radošs mākslinieks — tāds mākslinieks, kas rada atšķirībā no mākslinieka izpildītāja, un arī tāds, kura daiļrade ir intensīva, auglīga. Runājam arī par radošiem spēkiem, darbības veidu apzīmējam ar apstākļa vārdu radoši, piemēram, radoši strādāt.

Ar divdabi radošs parasti tulko krievu valodas īpašības vārdu творческий, jo latviešu valodā nav īpašības vārda, kas atbilstu šim krievu valodas īpašības vārdam. Taču ar šo divdabi nevar tulkot krievu творческий visos kontekstos, jo krievu īpašības vārdam ir plašāka nozīme nekā darāmās kārtas tagadnes divdabim latviešu valodā. Krievu творческий nozīmē uz radišanu, uz daiļradi, jaunradi attiecīgs, daiļradei, jaunradei piemītošs. Tā, piemēram, творческий процесс būs ne tikai radošs process, bet arī daiļrades vai jaunrades process; творческий вечер būs nevis radošs vakars, bet gan jaunrades vai daiļrades vakars, radoša darba vakars. Творческие союзы drīzāk būs radošo darbinieku savienības nekā radošās savienības.

Tātad radošs nebūtu lietojams par apzīmētāju tik plaši, kā krievu valodā lieto vārdu творческий.

Laikrakstā lasāms, piemēram, šāds teikums: *... teātra mākslinieciskajai (!) saimei, kas, liekot lietā visu savu radošo pieredzi, ...*

Ne jau pieredze ir tā, kura rada vai kurā kaut kas tiek radīts. Pieredze ir kādā darbā uzkrājušās atziņas, darbā iegūta prasme. Šajā teikumā ir runa par teātra saimi, kas liek lietā savu daiļradē, radošā darbā iegūto pieredzi vai arī pieredzi, kas radoši izmantojama.

Divdabi radošs nebūtu ieteicams saistīt ar kādu vārdu, kas apzīmē priekšmetu, kaut arī šis vārds lietots pārnestā nozīmē, piemēram,

Jūs uzzinājāt, kas jauns rakstnieces radošajā portfelī; ...dekorators paver lasītājiem durvis uz savu radošo darbnīcu...

Ir vēl daudz citu piemēru, kur divdabis radošs nebūtu vietā, piemēram:

Tas bija sprāga darba un liela radoša gandarījuma laiks...; ...režisorei ir iezīmējies savs radošais rokraksts...; ...radošas atbildības trūkums... un tā tālāk.

Visos minētajos gadījumos radošs ir atmetams vai aizstājams ar citu apzīmētāju, kas palīdzētu precīzāk izsacīt domu.

Veltīt

Ar vārdu veltīt apzīmē darbību, ar ko kādam grib sagādāt prieku, parādīt cieņu un mīlestību, grib kādu pagodināt. Velte ir dāvana — gan materiāls priekšmets, ko dāvina kādai personai vai kādam kolektīvam, gan arī panākums, sasniegums vienā vai otrā cilvēku darbības nozarē par godu kādam nozīmīgam notikumam sabiedrības dzīvē, šāda notikuma atceres dienai. Veltījums ir mākslas darbs, ko mākslinieks rada, pateikdamies kādai personai par kaut ko vai to pagodinādams, piemēram, dzejnieks veltī dzejoli kādai personai, komponists veltī kādam dziesmu un tamlīdzīgi. Tātad veltīt, velte, veltījums vienmēr nozīmē kaut ko neikdienišķu, svinīgu, cēlu.

Mūsu dienās šos vārdus ļoti bieži lieto, visbiežāk darbības vārdu veltīt. Daudz reižu tas diemžēl tiek it kā degradēts. Nebūtu ko iebilst, ja tiek rīkots kāda rakst-

nieka daiļradei veltīts vakars, bet, ja saka: *darba sievietes svētdienu veltī veļas baļļai* vai arī: ... *Eizenšteinam tika veltīts apvainojums*, tad vārds veltīt ir zaudējis savu jēgu.

Doma nekāda ziņā nav pareizi izteikta arī šādos teikumos:

Visa Luvra veltīta senlaicīgajai (!) un klasiskajai mākslai...; ... lielākā daļa audeklu (gleznu — V. S.) veltīti ainavai.

J. ROZENBERGS, A. ISAJEVA

PAR DAŽIEM SALIKTU NOSAUKUMU SAISINĀJUMIEM

Pēdējos gadu desmitos latviešu valodā intensīvi ieviešas īpatnēji vārdi — salikteņi, kas sastāv no kāda salikta nosaukuma (ar īpašvārda raksturu) atsevišķu vārdu daļām (skaņām resp. burtiem, zilbēm, morfēmām), piemēram: *Latvenergo, Ļenfiļm, LMR, REO* u. c. Ne visi tie ir veiksmīgi veidoti.

Valoda ir svarīgākais sazināšanās līdzeklis, domāšanas, domu izteikšanas un domu uzkrāšanas līdzeklis. Tāpēc arī principā izvirzāms jautājums: kāda sazināšanās līdzekļa nozīme var būt nesaprotamam skaņu resp. burtu, zilbju un morfēmu sakopojumam?

Latviešu valodā ir sastopami iestāžu un uzņēmumu saīsināti nosaukumi, kas tieši pārņemti no krievu valodas, piemēram: *Latv m e s t s n a b s b i t, S o j u z*

glavenērgo, Sojuzteplostroj, Glavteplomontaž, Lattorgmontažreklāma, Giprostroimateriāli u. c.

Šā raksta mērķis nav izšķirt jautājumu, kas labāks būtu liekams šo salikteņu vietā, — te tikai konstatējam, ka tie sastopami, grūti saprotami un to lietošanā un veidošanā ir liela patvaļa un konsekvences trūkums.

Praksē vērojams, ka iestāžu, uzņēmumu, trestu utt. nosaukumi parasti nesastāv tikai no kāda saīsinājuma vien, bet ir plašāki, bieži vien šis saīsinājums vēl ir pakaidrots vai precizēts, t. i., tiek dots vairāk vai mazāk precīzs pilns nosaukums. Šajos skaidrojumos, precizējumos un papildinājumos tomēr nav nekādas sistēmas, piemēram, vēl nesen bija šādi uzraksti: KPFSR BM «Glavspecpromstroj» trests «Sojuzvzrivprom»; «Ļenvzrivprom» urbšanas un spridzināšanas darbu apvienotais iecirknis Latvijā; «Sojuzglavenērgo» pie PSRS Valsts plāna komitejas ziemeļrietumu ADP (PSRS ziemeļrietumu energosistēmas apvienotā dispečeru pārvalde).

Lai šie nomenklatūras nosaukumi kļūtu saprotamāki, nebūtu vēlams veidot tos tik plašus. Šādu jautājumu sekmīgai risināšanai ir nepieciešamas vairāku nozaru speciālistu un valodnieku pūles.

Latviešu valodā ir sastopami arī iniciāļu tipa saīsinājumi. Tie ir galvenokārt nosaukuma atsevišķo vārdu pirmo burtu savienojumi (PSRS — Padomju Sociālistisko Republiku Savienība) vai arī skaņu savienojumi (VEF — pēc tradīcijas lietotā Valsts elektrotehniskās rūpnīcas marka. Saīsinājums veidots pēc agrākā nosaukuma — Valsts elektrotehniskā fabrika).

Šis tips latviešu valodā ir sastopams daudz biežāk, un tautā tas ieviesies plašāk.

Šādus saīsinājumus lieto, nosaucot Padomju Savienības republikas, valstis, telegrāfa aģentūras, organizācijas, iestādes, uzņēmumus, rūpnīcas, mašīnu un aparātu markas utt.

Daļa no šiem saīsinājumiem ir pazīstami visiem vai vairākumam, piemēram: PSRS, LVU, LLA, VEF, PSKP, CK, TASS utt. Bet ļoti daudz ir arī tādu saīsinājumu, kas vairumam runātāju nav saprotami, piemēram: IAF, DPA, ĻDzTII, PMAS, MAL, LVRR utt.

Šie iniciāļu tipa saīsinājumi vieni paši bez nesaīsnātā nosaukuma visiem domātā runā vai rakstā būtu lietojami tikai tad, ja plašām dažādu speciālo grupu un profesiju pārstāvju masām tie būtu pazīstami, pretējā gadījumā jādod pilns nosaukums vai saīsinājuma atšifrējums, piemēram: IAF (angļu val.: *International Astronauts Federation* — Starptautiskā Astronautikas Federācija). Varētu arī raksta vai runas sākumā figurēt pilns nosaukums un tālākā tekstā šā nosaukuma saīsinājums.

Profesionāli arodniecisku nosaukumu iniciāļu tipa saīsinājumi ir lietojami tikai savā profesijā, arodā, iestādē utt. — tur, kur tos attiecīgās profesijas, aroda, iestādes darbinieki saprot. Ko, piemēram, dod virsraksts laikrakstā RVR — ĻDzTII 5:2, ja pat no visa raksta pagrūti izsecināt, ko nozīmē ĻDzTII.

Praksē vērojams, ka vieni saīsinājumi ir tulkoti latviešu valodā (piemēram, KPFSR, VACP, ANO), citi doti oriģinālvalodā (IAF, TASS, NATO, DOSAAF). Kādus saīsinājumus dot oriģinālvalodā, kādus tulkot — arī

šajā jautājumā turpmāk būtu ieviešama kāda noteiktāka sistēma.

Šeit ir izteiktas tikai dažas piezīmes par atsevišķiem saīsinātu saliktu nosaukumu tipiem, kas sastopami latviešu valodā. Prakse rāda, ka nosaukumu saīsinājumi ir visai plaši ieviesušies oficiālajā un daļēji arī publicistiskajā valodas stilā.

Plaša autoru kolektīva izstrādātajā darbā «Latviešu valodas stila mācība» (1961) ir atzīti tādi savienojumi kā VEF, ASK, TTT, ZMP, bet turpat tālāk teikts: «Turpretī nav pieļaujamas tādas abreviatūras, kuru nozīme nav saprotama plašākām masām, piemēram, RRR (Rīgas rajona rūpkombināts), kā arī tādi vārdu kropļojumi kā Latžilkomunstroj, Glavunivermag.»

Darbā «Современный русский язык. Морфология» (изд. МГУ, 1962) под ред. акад. В. В. Виноградова, kuru sarakstījis augsti kvalificēts, autoritatīvs krievu valodas speciālistu kolektīvs, norādīts: «Ir nepieciešami saprātīgi ierobežojumi saīsināti salikto vārdu darināšanā un lietošanā. Tikai nedaudzi no tiem ieiet valodas vārdu sastāvā, vairums paliek nosacīti pieņemtajos profesionālo darījumu nomenklatūras ietvaros.»

Sais citātos izteiktās domas ir pieņemamas.

Prakse rāda, ka var iztikt bez gariem, neapгүйstamiem salikteņiem, kas sastāv no salikta nosaukuma atsevišķu vārdu daļām. To skaits sāk samazināties, piemēram, Maskavā un Ļeņingradā. Arī Rīgā šur tur nozūd pa izkārtnei un veidlapai ar šādiem nosaukumiem. Būtu tomēr vēlams, lai šā jautājuma risināšana nepaliktu pašplūsmā, bet tajā aktīvi piedalītos attiecīgo speciālo nozaru pārstāvji, kā arī valodnieki.

LIEKVĀRDIBA NOSAUKUMOS

Uz iebiezinātā piena kārbas izlasījis «Rēzeknes Piena konservu kombināts», jūs, protams, domājat, ka šis kombināts atrodas Rēzeknē, nevis, teiksim, Ventspilī. Bet tad jūs pamanāt, ka neesat izlasījis uzrakstu līdz galam. Pilns nosaukums ir «Rēzeknes Piena konservu kombināts Rēzeknē» (reizēm vārda «Rēzeknē» priekšā nezin kāpēc likta domuzīme). Skaidrs, ka Rēzeknes vārdu minēt divas reizes nav nepieciešami. Tā ir liekvārdība.

Vēl izšķērdīgāk ar vārdiem rikojas Vidzemes un Kurzemes kombinātu ļaudis. Aplūkosim tādus nosaukumus kā «Valmieras Sviesta un siera ražošanas kombināts» vai «Liepājas Piena un sviesta ražošanas kombināts». Tajos ir vairākas nepilnības (pareizāk varbūt būtu sacīt «pārpilnība» vai «pārmērība»).

Vispirms — ja Liepājas kombināts sauktos vienkārši par piena un sviesta kombinātu, tad laikam gan neviens neiedomātos, ka Liepājā radīts kombināts piena un sviesta patērēšanai, ka tā darbinieki nodarbojas ar lauksaimniecības produktu iznīcināšanu. Bez tam no vārda «ražošana» kombināta nosaukumā rodas arī tāda kā greznošanās ar svešām spalvām, jo īstie piena ražotāji gan būs meklējami citur.

Vēl var rasties jautājums, kādēļ viens kombināts savā nosaukumā ietilpinājis sviestu un sieru, bet otrs — pienu un sviestu. Ja kombinātu ļaudis patiešām grib ietvert nosaukumā visu produkciju, tad jau jānosauc kombināti par piena, kefīra, krējuma, sviesta, siera, saldējuma utt. ražošanas kombinātiem. Pilnīgi pietiktu ar nosaukumu

«Piena kombināts». Mēs taču nesakām arī «Gaļas, desu un pusfabrikātu ražošanas kombināts». Isais nosaukums «Gaļas kombināts» līdz šim, cik zināms, nekādus pārpratumus nav radījis. Turpretī garie, nepārdomātie savirknējumi prasa liekus izdevumus, laupa cilvēkiem laiku un noplicina valodu, nepamatoti rada šaubas par iespējām izteikties latviešu valodā īsi un skaidri.

Vēl vairāk neizdevies šķiet nosaukums «Liepājas Teritoriālais vispārējās celtniecības trests». Tas neko nezaudētu skaidrības ziņā, ja tanī izsvīrotu otro un trešo vārdu. Nepavisam nav saprotams, kādēļ šeit vajadzētu piekabināt tik vispārēju un konkrētā gadījumā neko neizsakošu vārdu kā «vispārējs».

Kādā Liepājas ēdnīcā kā jaunumu piedāvā «kartupeļu pirē no kartupeļiem». Tas ir diezgan nelāgi, jo pārbagāto izteiksmes veidu var pārņemt jaunatne, kas ēdnīcā «veic ēšanu». (Pēdējo augstā stila darinājumu šo piezīmju autors gan nekur dabā nav atradis, bet veidojis pēc «audzinošiem» paraugiem: no laikrakstiem bieži uzzinām, ka skolotāji veic audzināšanu, nevis audzina, kolhozieki veic zemes sagatavošanu sējai, nevis sagatavo zemi utt.)

Līdzīgu piemēru ir daudz, bet, liekas, ar minēto jau pietiek, lai secinātu, ka taupīgāk un vairāk pārdomāti ar vārdiem jārikojas katram sabiedrības loceklim, kura uzrakstīto lasa citi. It sevišķi tas būtu jāievēro nosaukumos un vārdkopās, kas bieži atkārtojas. Nav nekādas jēgas darināt neizprotamus saīsinājumus, bet labāka nav arī otra galējība — pārblīvēt nosaukumus ar liekiem un pat dezorientējošiem vārdiem.

PAR ADJEKTĪVIEM *PERSONISKS*, *PERSONĪGS*

Latviešu valodas runas un rakstu praksē vērojamas svārstības adjektīvu *personisks*, *personīgs* lietošanā. Dažkārt viens un tas pats runātājs vai rakstītājs lieto abas formas bez nozīmes atšķirības.

Abu minēto adjektīvu pamatā ir substantīvs *persona* (no latīņu *persona*), kas latviešu valodā ienācis, domājams, ar vācu valodas starpniecību ap pag. gadsimta 60., 70. gadiem.

Kā J. Langija vārdnīcā (1685.), tā G. F. Stendera leksikonā (1789.) nav atrodami ne substantīvs *persona*, ne atbilstošais adjektīvs. J. Langijs vācu valodas substantīvu «Person» izlietojis latviešu adjektīva «īpats» tulkošanā. (Turpat viņš arī piemin, ka G. Mancelis latviešu substantīvu «īpašība» tulkojis ar «eine Person».)

Stendera leksikona latviski vāciskajā daļā latviešu adjektīvam «īpats» blakus atrodams vāciskais tulkojums «eigen, persönlich . . .» (189. lpp.), bet vāciski latviskajā daļā «Person» tulkots ar lietvārdu «īpašība».

K. Ulmanis savā vārdnīcā (1872.) jau ievietojis substantīvu *persona* (199. lpp.), kas tulkots ar vācu «Person» (ar norādi, ka latviskā forma ņemta no «Balijas Vēstneša»). Adjektīva formas no šī substantīva Ulmaņa vārdnīcā nav, taču tai vietā izlietots adjektīvs «patīgs» — «für persönlich» (191. lpp.).

Kr. Valdemāra vārdnīcā (1872.) krievu adjektīvs «личный» tulkots ar atributīvu ģenitīvu *persones-*, kam kā sinonīms seko adjektīvs «patīgs», pēc tam arī ģeni-

tīvs «cilvēka — no ģimja, no vaiga»; aiz minētajām latviešu valodas formām seko vācu valodā — «persönlich; Gesichts» (228.). Kr. Valdemāra 1890. g. krievu-latviešu vārdnīcā jau atrodams substantīvs *persona* un adjektīvs *personīgs*. Tā adjektīvs «личный» tulkots ar «personīgs, patīgs; personas, cilvēka...» un «самочный» ar «personīgs, pats, patīgs».

Adjektīviem «persönlich», «личный» atbilstīgu tulkojumu meklējumi latviešu valodā un šai nolūkā vārdnīcās izlietojamie adjektīvi «īpats» un «patīgs» norāda uz tām valodiskās izteiksmes formām, kuras latviešu valodas runātāji lietoja ar nozīmi «persönlich», «личный». Šīs funkcijas zināmā mērā uzņemas (un arī vēl mūsdienās veic) vietniekvārdi «pats», «pati», kā arī ģenitīva forma — «paša», «pašas».

(Kronvalda Atis lieto *pat* no «pats — paša» atvasinātu adverbu *pa šīgi* («personiski» nozīmē). Vēstulē skolotājam T. Gailītim 1872. gada 6. decembrī Kronvalds raksta: «...mums vajadzētu vislabāk mutiski (mündlich) savas domas izsacīt, kad laimēsies *pa šīgi* (retinājums mans — M. S.) tikties.»)

Vērojumi latviešu rakstu valodas materiālos rāda, ka vēl pag. gadsimta 90. gadu sākumā adjektīvu izskaņa *-īgs* ir daudz vairāk iecienīta nekā izskaņa *-isks* pat tādos vārdos, kur mūsdienu latviešu valodā jau vairākos gadu desmitos nostiprinājusies izskaņa *-isks*. Tā, piem., Valdemāra vārdnīcā (1890.), kas vispār ir nozīmīga kā viens no latviešu zinātniskās terminoloģijas avotiem, atrodamas adjektīvu formas — *algebraīgs*, *alegorīgs*, *alkoholīgs*, *astronomīgs*, *automātīgs*, *harmonīgs*, *gigantīgs*, *morālīgs* u. c. Teiktais attiecināms arī uz adjektīvu *personīgs*.

Ceļu adjektīviem ar *-isks* latviešu literārajā valodā pašķir Ed. Veidenbaums. Savā rakstā «Soda likumu vēsturiskā attīstība un viņu filozofiskais pamats» (1890.) Veidenbaums konsekventi lieto tikai adjektīvu *personisks* un apstākļa vārdu *personiski*: «no savu personisku interešu stāvokļa», «tas aizskar [nevis] personiskas, bet valsts intereses», «personiska ienaida... sistēma», «cilvēka personiska lieta», «izskaidrojama caur personiskām neaprobežotām dusmu un atriebšanās jūtām», «personiskās un valsts apsargāšanas dzineklis», «personiski apsverot padarīto zaudējumu».

Rakstu krājumi «Pūrs I» (1891.) un «Pūrs II» (1892.) rāda to pašu ainu: rakstu autori izmantojuši tikai adjektīvu *personisks* («viņi vērsa uzmanību uz to, kas īpašs un personisks...», «...personiska apvainošana», «...personiskās dāvanas...», «...pievieno personiska vietniekvārda sakni» u. c.).

Taču laikraksta «Tēvija» slejās vēl 1895. gadā valda forma *personīgs* — «personīgs īpašums» (40. nr.), «personīgi piedalīties» (28. nr.), «runa par personīgu kredītu» (23. nr.), «par personīgu Bismarka nicināšanu» (27. nr.), «no personīgā stāvokļa» (27. nr.) u. c. Ļoti reti pagadās arī *personisks* — «viņa personiskais raksturs» (4. nr.).

Ne vien adjektīvam *personisks*, bet daudziem ar izskaņu *-isks* darinātajiem adjektīviem ceļu latviešu literārajā valodā pašķiris Ed. Veidenbaums un citi «Pūra» autori. Valdemāra vārdnīcā (1890.), izmantojot adjektīva formu «dabīgs» dots adjektīvs «pārdabīgs», bet Ed. Veidenbaums savos rakstos un arī citi «Pūra» autori lieto tikai «dabisks». Adjektīvs «vēsturisks» sastopams kā Valdemāra vārdnīcā, tā arī Veidenbauma rakstos,

taču A. Pumpurs «Austruma» 1892. g. 1. nr. raksta: «Leišu-latviešu tautu priekšvēsturīgais laikmets.» M. Kaudzīte grāmatā «Vecpiebalga» vēl 1926. gadā lieto adjektīvu «vēsturīgs» — «vēsturīgas ziņas».

Mūsdienu latviešu literārajā valodā, kā jau tika minēts, joprojām pastāv lielas svārstības adjektīvu personisks un personīgs lietošanā.

Vārdnīcu praksē šīs svārstības izpaužas dažādi. Divvalodu vārdnīcās, kā arī pareizrakstības vārdnīcās vai rokasgrāmatās vai nu dots adjektīvs abās formās, vai vienai ierādīta prioritāte. I. Rītera «Lietuviski-latviskajā vārdnīcā» (1929.) adjektīvs «personiškas» tulkots ar «personisks, personīgs». J. Dravnieka «Angļu-latvju vārdnīcā» (1931.) adjektīvs «personal» tulkots ar «personīgs; personisks», «Angļu-latviešu vārdnīcā» (1962.) — ar «personīgs, privāts». «Krievu-latviešu vārdnīcā» (1959.) vārda «личный» tulkojumam izlietoti adjektīvi «personisks, personīgs». «Latviešu-vācu vārdnīcā» (1963.) adjektīvi «personīgs, personisks» doti kā sinonīmi un tulkoti ar vārdu «persönlich». E. Bleses un V. Pētersona «Latviešu pareizrakstības rokas grāmatā» (1933.) alfabēta secībā minētas abas formas, bet «Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīcā» (1951.) dots tikai adjektīvs «personīgs». «Latviešu-krievu vārdnīcā» (1963.) jau tulkojumam izraudzīta forma ar *-isks*: «personisks» — «личный», apstākļa vārds «personiski» tulkots ar «лично», bet pie formas ar *-īgs* nav tulkojuma, tikai norāde uz adjektīvu «personisks».

J. Endzelīna redīgētajā (sakārtojis Ed. Ozoliņš) «Svešvārdu vārdnīcā» (1934.) ievietots tikai adjektīvs «personisks» ar skaidrojumu — «personai īpats, ar personu saistīts».

Diferencēti adjektīvi personisks un personīgs aplūkoti E. Bleses «Pareizrakstības vārdnīcā» (1939.) un «Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīcā» (1944.), ko sakopojusi V. Rūķe. E. Blesē vārdu «personisks» skaidro: «viss, kam piemīt personas īpašības; kas attiecināms uz personām vispār»; bet «personīgs» — «kas pieder kādai noteiktai personai». Šai pozīcijai pretrunīgs ir otrā vārdnīcā dotais skaidrojums; tur «personīgs» skaidrots: «tāds, kam piemīt personas īpašības; ticēt personīgam dievam», bet «personisks» nozīme atklāta ar vārdkopām «personiskas tieksmes, personisks īpašums».

Adjektīva formai *personīgs* ar nozīmi «tāds, kam piemīt personas īpašības» lietošanas robežas ir visai šauras. Pat tais gadījumos, kad apstākļa vārds *personīgi*, pēc dažu valodnieku atzinuma, būtu pilnīgi iespējams, gandrīz vienmēr praksē sastopam formu *personiski*, piem:

... *izteicis vēlēšanos personiski piedalīties kongresā.* (Presē.)

Premjerministrs pats personiski vada viesuļvētrā cietušo glābšanas darbus. (Presē.)

Starp vairākiem simtiem piemēru, kas parāda adjektīvu *personīgs* un *personisks* izlietojumu latviešu valodas rakstos, nav gadījies atrast nevienu piemēru ar adjektīvu *personīgs* šādā nozīmē.

Adjektīva forma ar *-isks* — *personisks* ar pilnām tiesībām uzņēmusies arī tās funkcijas, kas tai pienākas arī no gramatiski morfoloģiskās struktūras viedokļa.

Zināms, ka adjektīvu atvasinājumi ar piedēkli *-ig-* no substantīviem — personu un dzīvu radību nosaukumiem — apzīmē aktīvu raksturīgu īpašību (piem., draugs — draudzīgs, labdaris — labdarīgs, blēdis —

blēdīgs, zaglis — zaglīgs u. c.), bet tāda kvalitatīva rakstura semantikas adjektīvam personīgs taču nav.

Adjektīvu atvasinājumi ar piedēkli *-isk-* vispār norāda uz attieksmi (piem., uz personu attiecīgs), uz atbilstību (laucinieks — lauciniecisks, aktieris — aktierisks, klauns — klaunisks, suns — sunisks u. c.).

Pēdējo desmit gadu laikā mūsdienu latviešu literārajā valodā vērojama liela nosliece uz adjektīva formu ar *-isks* — personisks, un tā nozīmes sazarājušās ar vairākām niansēm.

Tā adjektīvs personisks var norādīt uz piederību kādai personai, piem.: personiska nauda, personiska automašīna. Šai nozīmē (arī dažās citās) adjektīva formu ar izskaņu *-isks* balsta semantiskais antonīms ar *-isks* — sabiedrīisks. Lai parādītu adjektīva personisks lietojumu šajā un citās nozīmēs, minēsim piemērus no preses un citiem izdevumiem:

Katram pilsonim atbilstoši likumam var piederēt un tas var iegūt personiskajā īpašumā mantu... (Latvijas PSR Augstākās Tiesas biļetens.) *Valsts vīstotaļ sniegs atbalstu un palīdzību darbaļaudim personisku māju un dzīvokļu izbūvē par viņu ietaupījumiem.* (Presē.) *Kolhozi ne vien bagātīgi apgādā sabiedrīskos ganāmpulkus, bet izsniegs lopbarību arī kolhoznieku personisko lopu uzturēšanai.* (Presē.)

Adjektīvs personisks var apzīmēt to, kas atrodas kādas personas rīcībā, arī atbildībā, piem.: personisks sekretārs, personisks tulks, personisks stenogrāfs.

Jau labu laiku jauniešu brigāde strādā ar personisku zīmogu, t. i., bez tehniskās kontroles pārbaudes. (Presē.)

Adjektīvs personisks bieži lietojams ar nozīmi — «paša indivīda» vai arī «tāds, kas personai pašai realizējams», piem.: personiska priekšzīme, personisks galvojums, personisks lūgums, personiski novērojumi.

Vienmēr augstu vērtējam personisku paraugu. (Presē.) ... mūsu zemju vadītāju personiskie kontakti. (Presē.) ... novēlēt laimi personiskajā dzīvē. (Presē.)

Adjektīvs personisks norāda, kas personai kā indivīdam īpats, raksturīgs, piem., personiskas domas.

Darba cilvēka raksturojumā nav ignorētas arī personiskas intereses. (Presē.) Šī Raiņa dzeja ir dziļi personiska, paša pārdomu un pārdzīvojumu caurstrāvota. (Presē.) Viņš [gleznotājs] centās iejusties katra [mākslas skolas audzēkņa] personiskajā stilā, skaidroja lēnprātīgi, uzklausija pacietīgi. (Jauno Vārds, 1959.)

Adjektīvs personisks izsaka attieksmi pret personu kā sabiedrības locekli, norāda uz sabiedriskās dzīves nosacījumos pieņemtām normām, piem.: pilsoņu personiskās tiesības.

Tie [rakstnieki] parāda mūsu laikabiedrus, jauna rakstura, jaunas morāles un jaunu personisko un sabiedrisko attiecību normu tapšanas laikmeta cilvēkus. (Presē.) Padomju cilvēka sabiedriskā darbība un viņa sadzīve nav šķirama viena no otras. Pareiza, komunistiskās morāles normām atbilstoša uzvedība sabiedriskajā darbībā prasa tādu pašu uzvedību arī personiskajā dzīvē. (Presē.) Neviļus atceros ārsta personisko lietu, kas glabājas slimnīcas kadru nodaļā ... Un domās

es šo personisko lietu papildīnu vēl ar citiem datiem.
(Presē.)

Sakarā ar svārstībām adjektīvu personisks un personīgs izlietojumā mūsdienu latviešu literārās valodas praksē konstatējama nevēlama parādība, ka dažkārt abas adjektīva formas izlietotas vienā teikumā, vienā rakstījumā.

Bieži vien dzejnieku personiskā dzīve tik cieši vienota ar sabiedrisko dzīvi, ka visintīmākie viņu pārdzīvojumi nav izolēti no sabiedriskajiem motīviem un dabas ierosinātajos pārdzīvojumos skan gan personīgā, gan sabiedriskā, gan filozofiskā stīga. (V. Valēnis, Poētika.)

Premjerministra personīgais pārstāvis nodeva Neru Hatojamas personisku vēstuli. (Presē.)

Nereti adjektīvi personīgs un personisks lietoti bez vajadzības, tie ir lieki. Piemēram: *domāt tikai par savu personīgo karjeru.* (Presē.) *Es personīgi šovasar padzīvoju jūrmalā.* (Presē.) *Izjust šā cilvēka personisko pievilcību.* (Presē.)

Derētu paturēt vērā, ka vietniekvārdi «pats», «pati», «paša», «pašas» joprojām saglabā savu vietu latviešu literārajā valodā ar tām nozīmēm, uz kurām, dažkārt bez sevišķas vajadzības, pretendē adjektīvs personisks. Vietniekvārdi savā vietā ar adjektīva personisks nozīmi nebūtu skaužami, un tie it labi iederētos, piem., šādā izteiksmē:

Viņš atbrauca ar paša mašīnu, viņa pati visu novēroja, viņš pats parakstīja darba plānu, tā bija viņa paša vaina, viņa pati iedeva savu fotogrāfiju u. c.

Formas personisks un personīgs tātad jau senāk lietoja un vēl joprojām lieto nediferencēti, turklāt

praktiski šo abu formu nozīmju šķiršanai kaut cik liela svara nebūtu. Mūsdienu latviešu literārās valodas attīstības gaita apliecina, ka forma *personisks* kļuvusi par dominējošu.

I. EDELMĀNE

PAR VĀRDA *FABRIKA* LIETOSĀNU MŪSDIENU LATVIEŠU VALODĀ

Vārds «fabrika» latviešu valodā, domājams, nostiprinājies pagājušā gadsimta vidū, kad šo vārdu plaši sāka lietot «Pēterburgas Avīzes», lai apzīmētu tādu rūpniecisku uzņēmumu, kur ražošanas procesā izlieto mašīnas. Fabrikas vārds bija nepieciešams jau 18. gs. beigās, kad Rīgā parādījās pirmās kapitālistiskās manufaktūras, t. s. «fabrikas». Ar minēto nozīmi latviešu valodā lietoja vārdus «pabriķis», «pabriķe», «fabriķis» un arī «fabrika». Tai laikā skaņa «f» vēl vāji funkcionēja latviešu valodā, tāpēc vārds parādījās sarunu valodas formās ar «p». «Pēterburgas Avīžu» lietotā forma «fabrika», kas varbūt veidota krievu valodas ietekmē, pilnīgi izskauda «Latviešu Avīžu» lietotās formas ar «p».

Savu sākotnējo nozīmi fabrikas vārds paturējis arī mūsu dienās. Mūsdienu valodā blakus vārdam «fabrika» funkcionē vārds «rūpnīca». Šķiet, ka rūpnīcas vārds ienācis valodā mūsu gadsimta 30. gados, kaut arī daudzas 30. un 40. gadu divvalodu, pareizrakstības un citas vārdnīcas vārdu «rūpnīca» vēl nedod. Jāpiemin, ka 20. un 30. gadu vārdnīcās, piemēram, J. Dravnieka «Latvju-

krievu vārdnīcā» (1929.) un citās, doti tādi vārdi kā «rūpniecība», «rūpniecisks», «rūpnieks». Vārds «rūpnīca» kā jaunvārds (ar zvaigznīti) dots K. Milenbaha un J. Endzelīna «Latviešu valodas vārdnīcā» (1927.). Vārds «rūpnīca» atrodams arī J. Lauvas un H. Bleses «Juridiskās terminoloģijas vārdnīcā» (1942.) un «Latviešu konversācijas vārdnīcā» (1939.), saprotot ar rūpnīcu tādu fabriku, kurai raksturīgi lieli produkcijas apjomi, plašāks mašīnu lietojums un sīkāks darba dalījums. Rūpnīcas vārda nozīme atbilst krievu vārda «завод» un vācu «Betrieb» nozīmei.

Krasi norobežot, kurus ražošanas uzņēmumus varētu saukt par fabrikām un kurus par rūpnīcām, dažreiz ir ļoti grūti. Valodas materiāls rāda, ka bieži vien šos vārdus lieto kā sinonīmus. Piemēram:

Tikko atgriezies Rīgā, viņš nolēma tūlīt... doties uz fabriku. Negaidītais apciemojums sagādās Mārai priecīgu pārsteigumu. Droši vien arī ar pašu rūpnīcu būs interesanti iepazīties. (Daiļliteratūrā.) Mūsu fabrikai vai rūpnīcai, kā mēdz teikt, tiek parādīts liels gods... (Daiļliteratūrā.) Mums parādīja vairākas rūpnīcas. Bijām mēbeļu fabrikā, kuģu būvētavā, fajansa un porcelāna fabrikā. (Presē.)

Valsts elektrotehniskās rūpnīcas VEF oficiālajā nosaukumā uzsvērts, ka uzņēmums ir rūpnīca, bet vēl joprojām lietotais plaši pazīstamais saīsinājums VEF, ko pēc tradīcijas lieto kā rūpnīcas marku, rāda, ka senāk šo rūpnīcu esam dēvējuši par fabriku. Tāpat tas ir ar Rīgas eksperimentālās autobusu rūpnīcas RĀF un vēl dažu citu rūpnīcu nosaukumiem. Ja līdz 20. gs. 40. gadu vidum ar fabrikas vārdu apzīmēja visdažādākos vieglās un smagās rūpniecības uzņēmumus, tad mūsdienās pa lie-

lākai daļai ar vārdu «fabrika» apzīmē vieglās, ar vārdu «rūpnīca» — smagās rūpniecības uzņēmumus. Tātad mūsdienu latviešu valodā par rūpnīcām būtu jānosauc visi tie uzņēmumi, kas ražo ražošanas rīkus un ražošanas līdzekļus, bet par fabrikām — tie rūpniecības nozaru uzņēmumi, kas ražo personiskā patēriņa priekšmetus un mājsaimniecības piederumus. Šāda apzīmējumu diferenciacija jau samērā plaši sastopama presē. Piemēram:

Vienalga, ko fabrika ražo — audumus vai apavus, mēbeles vai porcelāna un fajansa traukus, skārda vai citas plaša patēriņa preces, — tām visām jābūt teicami izgatavotām. Jaunās rūpnīcas ražo iekārtas naftas rūpniecībai, darbaldus, elektromotorus...

Latviešu valodas terminoloģijas komisija, kas darbojas pie ZA Valodas un literatūras institūta, savā 1965. gada 2. aprīļa sēdes protokolā «Par vienveidīgiem un pareiziem rūpniecības uzņēmumu nosaukumiem» arī ieteikusi stingri šķirt apzīmējumus «rūpnīca» un «fabrika» pēc tikko minētā principa. Terminoloģijas komisija arī norādījusi, ka daudziem uzņēmumiem latviešu valodā ir savi tradicionāli nosaukumi, piemēram, pienotava, alus darītava, cukurfabrika vai cukura fabrika un citi, kas valodā noteikti jā saglabā. Piemēram: *Antons sajūdza zirgu un aizveda pienu uz pienotavu.* (Dai||literatūrā.) *Nav šodien Iecavā vairs Kroica alus darītavas, taču spirta rūpnīca — lielākais šejienes uzņēmums...* (Presē.) *Komjaunatnes organizācijām plaši jāiesaista komjaunieši un jaunieši cukura fabriku un citu lauksaimniecības produktu pārstrādāšanas uzņēmumu celšanā.* (Presē.) (Krievu valodā visos šais gadījumos lieto vārdu «завод» — пивоваренный завод, сахарный завод, молочно-маслобойный завод.)

Mūsdienu latviešu literārajā valodā vārdu «fabrika» lieto ne tikai ar tiešo nozīmi, bet arī ar nozīmes pārnesumu, piemēram: *Mašīntelpu varētu nosaukt par kuģa sirdi. Tā ir vesela fabrika, kas apgādāta ar dizeļ- un elektromotoriem, kompresoriem, ar milzumu dažādu paligmehānismu.* (Presē.)

K. KARULIS

KALPIBA, KALPOT

Mērīšanas tehnikas propagandas mēneša ziņojumos bija lasāms: «Mērtehniku — tehniskā progresa kalpībā!» Blakus likts teksts krievu valodā: «Измерительную технику — на службу техническому прогрессу!»

Vārds *kalpība* nozīmes ziņā neatbilst krievu vārdam «служба». Tie ir gan vienas semantiskas grupas vārdi, abi izsaka darba un padotības attiecības (gan ne visās vārda «служба» nozīmēs), bet šo vārdu tiešā nozīmē ir ļoti atšķirīga. Dažkārt tomēr vārdu *kalpība* nepareizi lieto arī vārda «служба» nozīmē, laikam nozīmes ziņā tuvu stāvošo darbības vārdu «kalpot» un «служить» ietekmē. Tomēr arī šie vārdi nav identī.

Vārds *kalpot* nenozīmē tikai «veikt kalpa pienākumus», kaut arī plašā nozīmē, piemēram, «gans kalpo saimniekam», «kalpot pie namsaimnieka par sētnieku», «kalpot par vēderu» (A. Upīts). Tas nozīmē arī «dienēt». Šajā nozīmē to parasti lietoja senāk, runājot par feodālajām un buržuāziskajām armijām — «kalpot cara armijā»,

«kalpot pulkā» (K. Strāls), arī par ierēdņu darbu — «kalpot muitas valdē» (J. Ezeriņš). Mūsu dienās vārdu *kalpot* plaši lieto ar nozīmi «nesavtīgi, nogurstoši strādāt», parasti labā, cēlā nozīmē: «kalpot tautai»; «kalpot cildenajai miera lietai» (A. Balodis); «kalpot mieram un dzīvei» (M. Ķempe); «labam, daiļam kalpo padomj-cilvēks» (J. Sudrabkalns).

Diezgan plaši latviešu valodā ieviesies vārda *kalpot* pārnestais lietojums — šā darbības vārda attiecinājums nevis uz cilvēku, bet gan uz kādu darbarīku, mašīnu, trauku, apģērba piederumu vai citu priekšmetu, ko cilvēks lieto vai kas veic noteiktas funkcijas cilvēka rokās, viņa vadībā un rīcībā. Piemēram: «trauks kalpoja vēl ilgāk» (J. Jaunsudrabiņš); «cik ilgi tad tā vecā [žagaru bunte] te kalpoja» (A. Upīts); «tas [apavu] pāris kalpoja man piecus gadus» (M. Birze). Tāpat šādā pārnestā nozīmē cilvēkam ilgi var kalpot laba šujmašīna, divrite-nis u. tml.

Ļoti plaši presē un arī citos izdevumos vārdu *kalpot* lieto ar nozīmi «noderēt», «būt piemērotam», «tikt lieto-tam». Taču šāds vārda lietojums, kas ir krievu vārda «служить» un vācu vārda «dienen» vienas nozīmes at-tiecinājums uz šo latviešu vārdu, neatbilst labam valo-das stilam. Tas nav vēlams arī gluži praktisku iemeslu dēļ: vārds *kalpot* nozīmju ziņā jau ir tā noslogots, ka jauna šā vārda nozīme var tikai mazināt izteiksmes pre-cizitāti. Nevēlamā vārda lietojuma piemēri: «Foajē telpa vienlaikus kalpo arī kā deju zāle», «jauni veikali, ēdnī-cas, skvēri un apstādījumi kalpo darbaļaužu vajadzī-bām», «šogad tautas veselībai kalpos jaunas slimnīcas», «dūmu novadišanai kalpo veca celma dobums», «grafika kā mākslas nozare kalpo visādām lietišķām vajadzībām»,

«dabas rezervātu lielās platības kalpo vienlaikus daudziem un ļoti dažādiem mērķiem».

No šīs nevēlamo piemēru grupas jāatšķir vārda *kalpot* lietojums pārnestā nozīmē attiecībā uz dabas spēkiem, enerģiju, tehniku: te cilvēka («kalpa») vietā stāties cits darba darītājs, un nozīmes pārnese uz jaunu objektu grupu ir likumsakarīgs, tas pauž dabisku valodas attīstības tendenci. Tāpēc ir pareizi teikt, ka «upe sāk kalpot cilvēku labā», «pavasara ūdeņi... tagad uzkrājas šeit [Cimļanskas jūrā], lai visu gadu kalpotu cilvēkam — grieztu turbīnas»; tāpat cilvēkam kalpo elektriskā enerģija.

Vārda *kalpība* semantika ir daudz šaurāka. Tas nozīmē, ka cilvēks atrodas pilnīgā atkarībā no sava darba devēja vai pavēlnieka un ir spiests tam strādāt pat neierobežoti. «Latviešu-krievu vārdnīcā» (1953.) vārds *kalpība* tulkots ar krievu vārdiem «кабала» (jūgs, verdzība; pilnīga atkarība) un «холопство» (verga stāvoklis un attiecības senajā Krievzemē vai dzimtbūšanas iekārtas zemnieka un kalpa stāvoklis, attiecības). Šie vārdnīcas apzīmējumi vairāk pievēršas vārda vēsturiskajai nozīmei, bet ļoti labi tas lietojams arī, raksturojot attiecības mūsdienu kapitālistiskajā iekārtā. Turklāt vārds *kalpība* izsaka ne tikai atsevišķa cilvēka stāvokli un attiecības ar darba devēju, bet arī pilnīgas pakļautības un atkarības attiecības vispār. Šo vārda nozīmi labi parāda mūsu folkloras un literatūras piemēri: «Nu, tad par sodu tev tūliņ jāstājas šā vīra kalpībā un vesels gads par velti jānokalpo!» (saka velns tautas pasakā); «Cits virziens dzīvei dots, tā šalko spēkā jaunā, Viss vecās kalpības un varas pamats jūk» (A. Balodis). Bieži šo vārdu lieto pārnestā nozīmē: «... pastāvošā [kapitālistiskā] iekārta

tās [progresīvās tendences] tur bezizredžu atkarībā un kalpībā» (A. Upīts), «Dzejnieks [Miltons] nekad nav at-radies... puritāniskās mācības burta kalpībā...». (Presē.) Šāda vārda izpratne katrā ziņā kalpību vērtē par negatīvu, pazemojošu parādību.

Ja vārds *kalpība* šādi lietojams, kā gan izprast raksta sākumā minēto teikumu par tehnikas kalpību? Tur taču nav nekādas verdziskas atkarības un pazemojošas pakļautības, bet gan mērķtiecīgs izlietojums. Diemžēl līdzīgs vārda lietojums sastopams diezgan bieži. No tā katrā ziņā jāvairās. Raksta sākumā minēto teikumu varētu aizstāt ar šādu: «Mērtehniku — tehniskā progresa vajadzībām!» vai: «Mērtehniku — tehnikas progresam!»

R. GRISLE

PĀRRUNĀM

Par šodien un tai skaitā lietošanu

Adverbs *šodien* presē un radiopārraidēs bieži vien sastopams tur, kur domāta nozīme «tagad, pašlaik, mūsdienās, mūsu laikos» un kur būtu vietā kāds no šiem vārdiem vai arī — kur īsti nebūtu vajadzīgs nekāds temporāls apzīmējums, jo uz tagadni jau norāda verba laiks. Piemēri:

Dabūt vietu mazbērnū novietnē šodien vēl nav nemaz tik vienkārši. Mūs interesē, kādas literāras ieceres viņu šodien nodarbina. Koris uz šodien ir izveidojies spēcīgs un bieži uzstā-

jas... Šodien ir pat grūti iedomāties, kādus svarīgus darbus veic mašīnas. Šodien katrs var iegūt izglītību. Tie skolēni varēs būvēt raķetes, kas šodien labi mācās aritmētiku.

Tāds šā adverbā lietošanas veids latviešu valodā (un arī dažās citās valodās) ir ienācis no vācu valodas, kur tamlīdzīgi tiek lietots adverbs *heute*. Bet latviešu valodā *šodien* iepriekš minētajā nozīmē labi neiekļaujas un nav vēlams, tāpēc ka latviešu valodā ir daudz vēl citu tāda veida salikteņu, laika adverbu, un tie visi lietojami sākotnējā nozīmē, ko veido abi komponenti, piemēram, *šonakt* (= šo nakti jeb šajā naktī), *šorīt*, *šovakar*, *šoreiz*, *šonedēļ*, *šogad*, *šoruden*, *šovasar* u. c. Līdzīgi visiem šiem arī *šodien* izsaka to pašu, ko vienskaitļa lokatīvs *šajā dienā*, kam ir tiešā nozīme («в этот день», sal. *šonakt* — «в эту ночь»). Adverbu *šodien*, *šonakt*, *šorīt* u. c. līdzīgi veidotā forma (vācu, franču un krievu valodā atbilstošajiem vārdiem tādas savstarpīgas līdzības nav) vēl pastiprina valodas izjūtu, ka latviski visi šie vārdi ir līdzīgi lietojami — savā sākotnējā, istajā nozīmē. Tāpēc neder vārdu *šodien* izolēt, piedēvējot tam pēc vācu valodas parauga citādu nozīmi. Tas nekāda labuma nedod, tikai padara izteiksmi neskaidrāku un pat pārprotamu. Tādi teikumi kā, piemēram, *Šodien veikalos ir dažādi apavi* vai *Šodien viss ir mainījies* var radīt šaubas par notikuma laiku — vai tas ir tieši šai dienā vai tagad vispār. Bet prasība pēc domu un izteiksmes skaidruma vienmēr ir pati galvenā.

Savienojums *tai skaitā* tagad tiek lietots pārāk bieži. Taču nevajadzētu aizmirst arī citas izteiksmes iespējas. Piemēram, teikumā *Ir pieteikušies kādi septiņi cilvēki, tai skaitā divi skolotāji* iespējams arī citādi izsaci-

ties: *starp tiem divi ... , divi no viņiem ... , viņu vidū divi.*

Gluži nevietā *tai skaitā* sastopams tur, kur ne par kādu skaitu nav runas, piemēram:

Šī komponista vārds krievu un tai skaitā arī padomju mūzikas kultūrai nesis slavu visā pasaulē; ... apmainījušies domām par politisko stāvokli, tai skaitā par atbrūšanos; ... pret visādiem mēģinājumiem, tai skaitā arī tādiem, kas ...

Sajos un tamlīdzīgos teikumos *tai skaitā* nebūtu lietojams; tā vietā pareizāks būtu, piemēram, *arī*, kam dažkārt pievienojams vēl kāds vārds. Tā, piemēram, varētu teikt: *... krievu un arī visai padomju ... jeb ... krievu un līdz ar to visai padomju ... ; ... par politisko stāvokli, arī par atbrūšanos; ... pret visādiem mēģinājumiem, arī pret tādiem, kas ...*

A. BLINKENA

«ZIEMEĻU VIRZIENA VĒJŠ»

Laika prognozēs, norādot vēja kustības virzienu, mūsu radio, televīzijā un presē bieži lieto vārdkopas «ziemeļu virziena vējš», «rietumu virziena vējš» u. tml., ar to gribot izteikt, ka vējš pūš no ziemeļiem vai rietumiem (sal. ветер северного направления, ветер западного направления).

Taču šāds vēja virziena apzīmējums latviešu valodā ir pilnīgi aplams, jo kāda lietvārda savienojums ar

vārdu «virziens» arvien nosauc vietu vai objektu, uz kuru (vai uz kura pusi) virzās darbība, nevis vietu vai objektu, no kura (vai no kura puses) darbība nāk. Piemēram, «braukt Rīgas virzienā» nozīmē «braukt uz Rīgas pusi», tāpat «ziemeļu virziena vējš» nozīmē, ka vējš pūš no dienvidiem uz ziemeļiem resp. ka pūš dienvidu vējš.

Šādu vārda «virziens» nozīmi rāda arī tā izlietojums dažādās citās vārdkopās, piem.:

Viņš ierauga arī vāverīti, kas lec pa priežu galotņu čemuriem no zara uz zaru tajā virzienā, kurp Jānītis dodas. (E. Birznieks-Upītis, Kustīgais Jānītis.) *Šī ciklona siltajā sektorā un anticiklona rietumdaļā no Eiropas dienvidu rajoniem ziemeļu virzienā izplatījās sasildītais gaiss.* (Presē.)

Turpretim acīmredzama loģiska pretruna ir, piem., šādā tekstā: *Tanī pašā laikā siltajā gaisā virs Francijas veidojās jauns anticiklons, kurš pāri Centrālajai Eiropai virzījās uz Melnās jūras baseinu. Siltais gaiss ar rietumu virziena vēju ne vien ieplūda Baltijā, bet arī Baltkrievijā kļuva siltāks.* (Presē.) Neapšaubāmi, no Francijas uz Baltkrieviju var pūst tikai rietumu vējš, nevis rietumu virziena, t. i., austrumu vējš.

Ka vārds «virziens» vēja kustības apzīmējumos lietots bez loģiska pamatojuma, liecina arī daudzie gadījumi, kad vienā un tai pašā dienā, runājot par vienu un to pašu vēju, lietoti dažādi nosaukumi, piem., 1964. g. 27. oktobrī «Cīņa» ziņo, ka ir «lēns līdz mērens rietumu virziena vējš», bet «Padomju Jaunatne» — «lēns līdz mērens rietumu vējš». Tāpat 1965. g. 15. februārī rīta ziņās radio vēsti: «Šodien Rīgā... neliels līdz mērens ziemeļrietumu virziena vējš».

rit... neliels līdz mērens ziemeļrietumu vējš», bet tad pat krievu valodā abos gadījumos «ветер северо-западный, слабый до умеренного».

Šāda neapdomāta vārdu lietošana var valodā radīt tikai neskaidrības un pārpratumus, jo tāda vārdkopa kā «ziemeļu virziena vējš» pēc nozīmes ir pilnīgi pretēja tai nozīmei, kas jau valodā ir stabila, proti, nozīmei «vējš, kas pūš **uz** ziemeļiem» jeb — visparastāk — «dienvidu vējš».

M. LEPIKA

PĀRDOMAS PAR PARALĒLĀM VERBU TAGADNES FORMĀM LATVIEŠU LITERĀRAJĀ VALODĀ

Paralēlas verbu tagadnes formas literārajā valodā radušās literārās valodas veidošanās gaitā gan izlokšņu ietekmē, gan pašas literārās valodas attīstības tendenču ietekmē. Mūsu dienās nerunā vairs *es cinījos, viņš cinījās* (tag.), bet *es cinos, viņš cinās*, ne vairs *es milēju, tu milē* (kā Rūdolfam Blaumanim), bet *es milu, tu mili* utt. Šie verbi pārgājuši no otrās konjugācijas trešajā, no garākām formām uz īsākām. Šādā gadījumā paralēlisma nav, ir tikai bijušās un tagadējās (literārās) formas. Par paralēlām tagadnes formām nākas runāt tikai tādu verbu lietošanā, kuri mūsdienu literārajā valodā sastopami abās konjugācijās. Bez iebildumiem nevar šo parādību dēvēt par pārejas tendenci, jo lielākoties šādos gadījumos dzīvas abas konjugācijas, nereti pat vienas per-

sonas runā resp. uzrakstījumā (*cienu un cienīju, cieni un cienī, cienām un cienijam, ciena un cienī*). Tādu paralēlismu dzirdam runā, lasām grāmatās un presē. Daži piemēri no 1964. gada izdevumiem:

Kombināta kolektīvs cieni tādus cilvēkus. Ilgu mūžu pieredzējušus cilvēkus visi cieni un godā. Viņi [kolhoznieki] ciena arī mākslu un zinātni. Mums visiem zeme jāiemil un jāciena ir viņa. Piecelies, cilvēk! Cieni pats sevi!

Ja paralēlisma problēma būtu tikai īsāka vai garāka forma, kā šai gadījumā ar verbu *cienīt*, tad atbilde varētu būt vienkārša: priekšroka jādod īsākajai formai, par literāro jāieteic III konjugācijas paradigma. Pretruna rastos gan ar divdabja formām. Vai par cilvēku varētu teikt *cienāms*, bet ne *cienijams*?

Problēma vairs nav arī tie verbi, ko gramatika jau senāk ieskaitījusi 2. konjugācijā (*bažīties, medīt, mežģīt, zeltīt*). Tāpat vairs nav šaubu par tiem, kurus literārajā valodā jau pilnīgi lieto kā 3. konjugācijas verbu (*lobīt, lielīt, pelnīt, rosīties, sālīt, sodīt, šķīstīt, tīrīt*), neatkarīgi no tā, ka izlokšņu pārstāvju runā vēl dzird arī *lieli, pelni, sāli*. Izlokšņu īpatnības atkāpjas par literārām ieteikto formu priekšā, rakstos tās vairs neparādās.

Problēma sākas gan tur, kur konjugācijas maiņa atsaucas uz verba saknes patskaņa izrunu. Tāpēc īpaši jārunā par verbiem ar izskaņu *-īt* un *e(ē)* skaņu saknes zilbē — *mērīt, pētīt, pestīt, veltīt, vēstīt* — un to lietošanu otrajā vai trešajā konjugācijā. Šķietamo tendenci pāriet no garākām formām uz īsākām veicina rakstītais resp. iespiestais vārds. Grāmatas vai avīzraksta autors, izraudzīdamies īsāko tagadnes formu, nenosaka vārda izrunu, bet *mēru, pētu, velta, vēsta* utt. saskaņā ar lat-

viešu valodas fonētisko likumību jāizrunā ar plato *e*. Isuma tendence te saduras ar otru valodas formu attīstības tendenci — labskaņu. Platais *e* latviešu valodā nav nekas neparasts. Neparasts un nelabskanīgs, ja tas nav īpaši iemācīts, tas šķiet tieši šais verbu tagadnes formās. Parasts un dabisks tas ir tikai izlokšņu pārstāvjiem, kuriem platais *e* nav atkarīgs no sekojošo zilbju patskaņa kvalitātes. Ir ļoti iespējams, ka šo izlokšņu pārstāvji arī balsta trešajai konjugācijai vajadzīgās 2 zilbes ar plato *e* saknē. Jāņem arī vērā, ka mums ir daudz izlokšņu, kurās šais gadījumos *e* skaņu nerunā ne ar platu, ne šauru *e*, bet ar vidēji platu patskani. Mēs nezinām, kādu *e* skaņu domājis raksta autors, bet lasām tā, kā jālasa literārajā valodā.

Svārstības tagadnes formu lietošanā rakstos šo verbu konjugācijā liecina par rakstītāju šaubām. Vai uzticēties dzimtās runas tradīcijām vai rakstīt, kā pagadās? Mūsdienu literārās valodas attīstība īpaši šo paralēlismu ziņā nav vairs spontāns process kā pirms 40—50 gadiem. Latviešu valodā gan arvien bijusi un būs spēkā formula «raksta, kā runā», bet ne mazāk nozīmīga kļuvusi pretējā likumība — «runā, kā raksta». Arī vārdu *plēnums* viens otrs izrunā, kā izriet no rakstījuma, ar platu *e*, bet tāpēc vien šāda izruna nekļūs par literāru. Arī daļa paralēlismu literārajā valodā veidojas abu minēto faktoru mijiedarbībā.

Tomēr, pārskatot 1964. gada un visjaunākos 1965. gada preses izdevumus, nerodas pārlicība, ka ar minētajiem vārdiem norisinās pārejas process. Visvairāk vajadzīgais un visbiežāk lietotais *pētīt* pirmajā personā gan parasti atkāpjas no 2. konjugācijas, bet trešajā

personā ar *pēta* konkurē *pētī*, arī 2. pers. *pētī*. Piemēri no preses:

Un kā vienmēr pēta savu seju. Pašreiz pētu, kad Sudānā parādījušies pirmie zemkopji. Skolotāju kvalifikācijas celšanas institūta priekšmetu kabinetu vadītāji un metodiķi pēta jaunākās tehnikas līdzekļu lietošanu mācību procesā. Šeit pētī elektrības lietošanas iespējas dažādos tehnoloģiskos procesos. Strukturālas pētīšanas īpašība ir tāda, ka tā pētī ne atsevišķus elementus... Tu taču nepētī pagrīdes darbu visā pilnībā. Papētī katru [ierakstu], un tu redzēsi, ar kādu enerģiju cilvēki strādā.

Arī citi šās grupas verbi trešajā personā sastopami galvenokārt 2. konjugācijas formā.

Pašiem vārdiem ir dažāda attieksme pret vienu vai otru konjugāciju. Uzmanību palaikam *veltī*, debitīvā tikai *jāveltī*. Arī priedēkļa verbs vairās no trešās konjugācijas, piem.:

Tāda balva apveltī ne tikai citus cilvēkus, bet arī pašu stādītāju.

No 3. personas ar platu *e* vairās arī *vēstīt*. Parasta ir forma *vēstī*, piem.:

Krājums beidzas ar lirisku poēmu... kas vēstī par trīspadsmit draugu likteni. Zvans vēstī, ka darbdiena beigusies.

Plaši pazīstamais teiciens «*Mēri ar savu olekti*» var noderēt par paraugu, kad jāizšķiras par šā verba konjugāciju.

Ir zīmīgi, ka daudzskaitļa formas no minētajiem ver-

biem gan runā, gan rakstos lieto stipri retāk, taču tās ir izsecināmas no divdabju formām *pētījot, veltījot*.

Pētījot ļaundabīgos audzējus, zinātnieki konstatēja, ka... Veltījot daudz uzmanības šīm problēmām...

Mūsdienu literārās valodas gramatika jau izteikusies par 2. konjugācijas saglabāšanu minēto verbu locīšanā. Otrās konjugācijas 3. personas forma var noderēt par pamatformu, uz kuras balstāma arī 1. persona un citas paradigmā ietilpstošās formas. Ja par literāru formu atzīstam labskanīgo *mēri, pēti, velti, vēsti, vēti*, tad arī *mērijam, pētījam, veltījam, vēstījam, vētījam* un divdabja formas *mērijot, pētījot, veltījot, vēstījot*. Nav pamata motivēt vairīšanos no garākajām 2. konjugācijas formām ar to, ka tagadnes un pagātnes 1. personas formā sakrīt. Tāpat tās sakrīt arī visu pārējo 2. konjugācijas grupu vārdiem (tagadnē *runāju, meklēju*, pagātnē *runāju, meklēju*). Nekāds pārpratums tāpēc nav radies; pārpratumus kontekstā neradīs arī *pētīju* tagadnē un *pētīju* pagātnē.

Mūsu dienās vairs nav jāgaida, kamēr jautājumu par paralēlām formām izšķirs vienas vai otras formas skaitliskais pārsvars. Svārstības rakstos nosaka korektora zīmulis un pārliecība. Ir jāaizstāv un jāveicina tā forma, kas no dažādiem viedokļiem atzīstama par labāko, par labāko vispirms jau tāpēc, ka nerada pretrunas ar citām to pašu verbu paradigmas formām, bet dod iespēju darīnāt tās vienas sistēmas robežās.

2. konjugācijas formas verbu *pētīt, mērit, veltīt, vēstīt* u. c. lietošanā uzturamas spēkā. To panākt var galvenokārt rakstīta resp. iespiesta vārda lietotāji.

**DAZI STATISTIKAS DATI PAR DARBĪBAS VĀRDU
TAGADNES PARALĒLFORMĀM MUŠDIENU
VALODĀ**

Kad jāizšķiras, vai priekšroka dodama garākajai II konjugācijas formai, piem., tagad *es pētīju, mēs pētījām*, vakar *es pētīju, mēs pētījām*, vai īsākajai III konjugācijas formai, piem., tagad *es pētu, mēs pētām*, vakar *es pētīju, mēs pētījām*, kas abas sastopamas valodas praksē, viens no kritērijiem ir formas lietojuma biežums, kura noteikšanas avoti var būt dzīvā runa un rakstu valoda.

Par dzīvās runas paraugu darbības vārdu tagadnes paralēlformu noteikšanai izmantota «Latviešu literārās valodas pareizrakstības un pareizrunas 1. aptauja», ko ZA Valodas un literatūras institūts 1960. gadā izsūtīja gan atsevišķām personām, gan iestādēm. Iegūtais materiāls atspoguļo aptaujas iesūtītāju (dažādu profesiju un dažāda vecuma pārstāvju) runu ap 1960. gadu. Statistiskajai analīzei izmantotas 330 aptaujas iesūtītāju atbildes. Šāds skaits ir pietiekams, lai iegūtu zināmu priekšstatu par to, cik bieži literārās valodas runātāji lieto II konjugācijas un cik bieži III konjugācijas tagadnes formas.

Kā rakstu valodas avots tika izmantota institūta Vārdnīcu sektora kartotēka, kuras materiāls izrakstīts gan no dažāda laika (sākot ar pagājušā gadsimta beigām) dažādu autoru darbiem, gan no mūsdienu periodikas un populāri zinātniskās literatūras. Šo

materiālu analīze rāda, ka svārstīgos darbības vārdus var iedalīt vairākās grupās.

Vislielākās svārstības tagadnē konstatējamas dažiem darbības vārdiem, kas beidzas ar *-īt*. Starp šiem darbības vārdiem ir tādi, kam pārsvarā lietotas III konjugācijas tagadnes formas. Tie ir *sālit*, piem., tagad *es sālu*, vakar *es sāliju*, tāpat *pelnit*, *mēdit*, *tirdīt* (88—94%) un *cienīt* (79%). Mazāk lietotas II konjugācijas tagadnes formas, piem., tagad *es sāliju*, *pelniju* utt., *tu sāli*, *pelni* utt., *viņš sāli*, *pelni* utt. Jāatzīmē, ka II konjugācijas tagadnes formas šiem darbības vārdiem biežāk lietotas 3. personā, piem., *viņš sāli*, *pelni*, *cieni*.

Darbības vārdiem *pētīt*, *veltīt*, *mērit*, *vēstīt*, *vētīt* blakus III konjugācijas tagadnes formām, piem., *es pētu*, *veltū* utt., *tu pēti*, *velti* utt., *viņš pēta*, *velta* utt. sastopamas (26—39%) arī II konjugācijas tagadnes formas, piem., *es pētiju*, *veltiju* utt., *tu pēti*, *velti* utt., *viņš pēti*, *veltī* utt.

II konjugācijas tagadnes formas pārsvarā lietotas darbības vārdiem *kristīt*, *apbedīt*, *svētīt*, *šķīstīt*, *ķēzit*, piem., *es svētiju*, *tu svēti*, *viņš svēti*.

Gandrīz tikai II konjugācijas tagadnes formas lietotas darbības vārdiem *medīt*, *sunit*, *zeltīt*, *režģīt*, *mežģīt*, *zibsnīt*, *pēstīt*, *bažīties*.

No darbības vārdiem, kas nenoteiksmē beidzas ar *-ēt*, pārsvarā III konjugācijas tagadnes formas lietotas darbības vārdiem *derēt* — ar nozīmi «kam noderēt», piem., *es deru*, *viņš der* (98%), *mīlēt*, piem., *es mīlu*, *viņš mīl* (93%), *cerēt*, piem., *es ceru*, *viņš cer* (91%), *dienēt*, piem., *es dienu*, *viņš diēn* (83%), *zvērēt*, piem., *es zvēru*, *viņš zvēr* (75%).

Gandrīz vienāds II un III konjugācijas tagadnes formu lietojums ir darbības vārdam *bālēt* (*es bālēju, tu bālē, viņš bālē* — 50%; *es bālu, tu bāli, viņš bāl* — 48%; pārējie 2% šīs formas lieto jaukti), Pārsvarā II konjugācijas tagadnes formas ir darbības vārdiem *perēt* (87%) un *pelēt* (64%). Tātad 3. personā (jo šos darbības vārdus biežāk lieto tikai 3. personā) vairāk izplatītas ir tagadnes formas *perē, pelē*.

Pašreizējā valodas attīstības posmā minēto darbības vārdu vispārējā tendence ir pielāgoties III konjugācijas tagadnes formām visās personās, tomēr dažkārt dzīvajā runā, kā rāda aptaujas materiāls, ir konstatēts arī paradigmatu jaukums. Tā, piemēram, runā: *es pētu* (III konjug.), *tu pēti* (III konjug.), bet *viņš pēti* (II konjug.).

Viens no iemesliem, kāpēc darbības vārdi pāriet no II konjugācijas III konjugācijā, varētu būt šo darbības vārdu tagadnes un pagātnes vienskaitļa 1. personas vienādās formas, piem., tagad *es pētiju*, vakar *es pētiju*. Lai izvairītos no šāda sakrituma, kas var radīt neskaidrības sazināšanās procesā, tagadnes formas tiek pārveidotas pēc īsāko III konjugācijas tagadnes formu parauga, piem., tagad *es pētu*, bet vakar *es pētiju* tāpat kā šodien *es gaidu*, bet vakar *es gaidiju*. Tādu pielīdzināšanu varbūt veicina arī kōpīgā nenoteiksmē ar *-it*.

Darbības vārdam *sargāt* pārsvarā lieto II konjugācijas tagadnes formas (73%): *es sargāju, tu sargā, viņš sargā*, bet blakus sastopamas arī III konjugācijas tagadnes formas: *es sargu, tu sargi, viņš sarga*.

Dažiem darbības vārdiem ir novērojamas tagadnē paralēlformas vienas konjugācijas robežās. Darbības vārdam *sēdēt* tagadnes 3. personā blakus for-

mai sēž (49%) sastopama arī forma sēd — ar šauru ē skaņu (41%) un sēd — ar platu ē skaņu (tikai 5%). Dažos gadījumos (5%) viens runātājs minētās formas lieto jaukti. I konjugācijas darbības vārdam *aut* tiek lietotas gan tagadnes formas ar piedēkli *-j-*: *es auju, tu auj, viņš auj* (59%), gan arī vecākās formas ar piedēkli *-n-*: *es aunu, tu aun, viņš aun* (37%), gan abas formas jaukti (4%).

Aptaujas materiāls rāda, ka tiem darbības vārdiem ar *e* skaņu saknē, kuri svārstās starp II un III konjugāciju, ir svārstības *e* vai *ē* skaņas izrunā. Tādi ir darbības vārdi *cerēt, derēt, zvērēt, pelnīt, mēdīt, mērit, pētīt, vēstīt, veltīt, vētīt*. Šo darbības vārdu III konjugācijas tagadnes paralēlformas, piem., *es ceru, deru, zvēru* utt., izrunā gan ar platu, gan ar šauru saknes *e* skaņu.

Platu *e* skaņu šais darbības vārdos izrunā pēc pozīcijas (*e* izrunā plati, ja nākamajā zīlē seko *a, ā, u, ū*, plats *e, ē, ai, au* vai *uo* un priekšā šiem patskaņiem vai līdzskaņiem nav *j* vai līdzskaņa mīkstinājuma), šauru — pēc vēsturiskā principa (kā II konjugācijas tagadnes formās: *es cerēju, derēju, zvērēju* utt.).

Pašreizējā valodas attīstības posmā, kad konstatējama vairāku darbības vārdu svārstība starp divām konjugācijām, šī valodas parādība būtu jāatspoguļo gatavojamā «Latviešu literārās valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīcā». Nedrīkst aizsteigties laikam priekšā, atzīstot tendenci par vienīgo normu, bet nedrīkst arī neparādīt šo tendenci. Tāpēc vārdnīcā attiecīgajiem darbības vārdiem būtu dodamas paralēlformas, ar to novietojumu vai norādēm vēršot uzmanību uz vienas vai otras paralēlformas biežāku vai retāku, vairāk ieteicamu vai mazāk vēlamu lietojumu.

Runājot par saknes *e* vai *ē* skaņas izrunu darbības vārdiem, kas pāriet no II konjugācijas III konjugācijā, domājams, ka III konjugācijas tagadnes formās šo darbības vārdu izrunā būtu jāorientējas pēc *e* vai *ē* skaņas pozicionālās izrunas likumiem mūsu dienās.

H. BENDIKS

LASĀM, LASĀT VAI VARBŪT LASAM, LASAT?

It visās rokasgrāmatās par latviešu valodas pareizrakstību norādīts, pareizāk, prasīts, lai darbības vārdiem, kam tagadnes trešās personas forma beidzas ar *-a*, tagadnes daudzskaitļa 1. un 2. personas formu rakstītu un, protams, arī runātu ar garu patskani izskaņā, tātad 1. pers. *-ām*, 2. pers. *-āt*. Šis *-ā-* saglabājams arī 3. pers. atgriezeniskajā formā, kas tad nu beidzas ar *-ās*, un tagadnes ciešāmās kārtas divdabju izskaņā *-āms*. Tātad tādi paraugi kā *raksta* un *lasa* prasa arī *rakstām*, *rakstāt*, *rakstās*, *rakstāms* un *lasām*, *lasāt*, *lasās*, *lasāms*. Norādījums ir skaidrs un nepārprotams, to vēl balsta *-ā-* lietojuma papildpazīme — šiem vārdiem nenoteiksmē ir izskaņas *-it* (tāda pati gan arī ijoceļmiem) vai *-ināt*. Tai pašā grupā vēl ir *zināt* (te *-in-*ietelp saknē) un *sargāt*. Šim norādījumam nu jau ceturto gadu desmitu (ar nelieliem pārtraukumiem) cītīgi seko iespieddarbi, skola, teātris, radio, apzināti koptās literārās valodas lietotāji gan publiskā runā, gan ikdienas sarunu valodā. Bija gaidāms, ka tik nepārpro-

tami un vienkārši formulētai un rakstībā konsekventi attēlotai normai, kas turklāt saglabā vēsturiski izveidojušos verbu laika formu sadali senajos ā-celmos ar šo -ā- kā tematisko patskani un o-celmos, kuru rādītājs savukārt ir -a-, aizvien vairāk tuvināsies tautas valoda, izloksnes. Gluži tā tas tomēr nav noticis. J. Endzelīns savā «Latviešu valodas gramatikā» (1951.), kas izlokšņu faktu skaidrojumos nereti balstās uz gadsimta sākuma materiālu vākumiem, konstatē, ka «Tikai vienā izlokšņu daļā paglābusies vecā ā-celmu fleksija» (831. lpp.), un turpat tālāk norāda: «Citur tagad daudzsk. 1. un 2. personas formām ir tās pašas galotnes, kas attiecīgajām o-celmu formām, ar kurām ā-celmi jau visās izloksnēs bija sakrituši viensk. 1. un 2. personas galotnē» (832. lpp.). Tiesa, literārās valodas normu ietekme tolaik, priekš pusgadsimta, visas tautas valodā īsti tikai sākās, tā maz varēja skart vienādu vai otrādu rakstībā konsekventi nešķirtu galotņu patskaņu izrunu. Bet, kad nu rakstība — «jaunā ortogrāfija» — šo atšķirību jau gadu desmitiem ilgi ievērojusi un visas tautas izrunā veicinājusi, jākonstatē kaut kas pretējs gaidītajam. Nule, 1964. gadā, iznākušajā «Latviešu dialektoloģijā» (132. lpp.) M. Rudzīte raksta: «Salīdzinot mūsdienu izlokšņu dotumus ar K. Milēnbaha un J. Endzelīna Kurzemē un Zemgalē savāktajiem izlokšņu materiāliem, redzams, ka izloksnēs, kur pirms 60 gadiem stingri tika šķirti o-, ā- un i-celmi, mūsu dienās jau vērojama paralēlformu pastāvēšana, kas novedis pie tā paša celmu sakrituma, kas noticis citās latviešu izloksnēs.»

Tātad tautas valodas attīstība nebalsta literārās valodas normu prasītās un rakstības prakses veicinātās

tagadnes *-ām, -āt* galotnes. Kaut šķietami paradoksāli, tas tomēr ir gluži dabiski. Kāda gan jēga tagadnes formas ar šiem *-ām, -āt* pielīdzināt pagātnei, kur tādas ir vienīgās lietojamās un lietotās galotnes gan literārajā valodā, gan tautas valodā, un turklāt atšķirt šo verbu grupu no visa verbu vairuma, kam savukārt tagadnē ir tikai *-am, -at* galotnes? Tendence izlīdzināt vienādas gramatiskas nozīmes galotnes arī skanējumā taču ir bijis gan tagadnes i-celmu, gan pagātnes ē-celmu zuduma cēlonis. Tie zuduši, un saziņa kļuvusi skaidrāka, gramatiskās precīzijas līdzekļi izmantoti ekonomiskāk — viena nozīme, viens skanējums. Tagadnes *-ām, -āt* pielīdzināšana *-am, -at* tāpat rada lielāku skaidrību un ekonomiju — dažādas nozīmes (tagadne — pagātne), dažādi skanējumi (*-am, -at* — *-ām, -āt*).

Agrākās celmu atšķirības *-a* vai *-ā*, kam tad klāt nāca personu galotnes *-m* vai *-t*, tagadējā uztverē kļuvušas par vienotām laika formu persongalotnēm *-am, -at* vai *-ām, -āt*. Un kāpēc tad vienai un tai pašai personas formai ar vienu un to pašu laika nozīmi vajadzīgas dažādas galotnes!

Tālab nav nekāds brīnums, ka tautas lielum lielās daļas, it īpaši jaunākās paaudzes izrunā, kas vispār arvien vairāk tuvinās literārajai valodai, kā arī pašā literārās izrunas praksē, ko veido centieni ievērot rokasgrāmatās izklāstītās, sabiedriski atzītās normas, tomēr manāmas svārstības tagadnes daudzsk. 1. un 2. pers. galotņu lietojumā — par labu ērtāk vispārināmām *-am, -at* galotnēm. Divu atšķirīgu vienas un tās pašas personas un skaitļa tagadnes galotņu apguve rada grūtības arī skolā, kaut gan to izvēles kritērijs, 3. personas *-a*, liekas tik viegli lietā liekams. Pati valodas loģika,

un tā bērniem pat neapzināti izveidojusies jo stipra, vedina vienādei gramatiskai nozīmei piešķirt vienādu formu, dažādām — dažādu.

Un te nu sakāms tas, kāpēc šis raksts vispār rakstīts: kāpēc gan pretoties valodas dabiskajai attīstībai, ko rosina saziņas skaidrības un ekonomijas motīvi, un kāpēc neveicināt šo dabisko attīstību arī ar rakstību, ja jau valodas attīstība gājusi un iet pāri pašreizējās rakstības celtajiem *-ām, -āt* šķēršļiem?

Vēl palūkosim, kādi varētu būt iebildumi pret šādu rakstības pieskaņojumu valodas attīstības tendencēm, pret šo tendenču atzīšanu par veicināmām, ja arī ne tūlīt jau vienīgi normatīvām.

Šur tur izskaņas *-am, -at* var saplūdināt kopā pašreiz dažādi rakstāmu dažādas nozīmes vārdu rakstījumus. Piem., *mācam, mācat* aizstātu darbības vārdu *mākt* un *mācīt* pašreizējos atšķirīgos tagadnes formu rakstījumus *mācam, mācat* un *mācām, mācāt*. (Tūlīt jāsaka arī, ka blakus šim saziņas skaidrības zaudējumam rastos līdzvērtīgs ieguvums: ieteiktie vienotie rakstījumi *mācam, mācat* atšķiras gan no nenoteiksmei *mākt* atbilstošās pagātnes *mācām, mācāt*, gan no nenoteiksmei *mācīt* atbilstošās pagātnes *mācijām, mācijāt*, turpretim pašreizējie rakstījumi *mācām, mācāt* ir gan verba *mākt* pagātnes, gan verba *mācīt* tagadnes formu attēli rakstībā.) Varētu minēt vēl kādus šādus nevēlamus saplūdinājumus, ko radītu vispārinātās tagadnes galotnes *-am, -at*, bet tikpat un vēl vairāk atrastos jauniegūtu šķirumu dažādas nozīmes vārdu vai formu pašreizējos vienādajos rakstījumos. Tā turpmāk izdevīgi atšķirtos darbības vārdu, kuri nenoteiksmē beidzas ar *-ināt, -ināties*, dažādas nozīmes formu rakstījumi. Tagad šīs for-

mas var būt saprotamas gan par nākotnes tiešo 3. pers. formu, gan par tagadnes atgriezenisko formu (piem., *turpinās*), turklāt abas var gādīties vienos un tais pašos kontekstos. Laikam gan vēlēšanās izteikties nepārprotami būs veicinājusi nereti dzirdētos, dažkārt pat iespiedumā redzētos neregulāros, aplamos darinājumus ar *-ājas* atgriezeniskajā nozīmē tagadnes 3. personā (piem., *turpinājas*). Vienotie tagadnes rakstījumi ar *-as* dotu vēlamo atšķirību, piem., tagadnes atgriezeniskā forma būtu *turpinās* un nākotnes tiešā forma — *turpinās*. Tāpat atšķirīgus rakstījumus gūtu pašlaik vienādi rakstāmā šo verbu nenoteiksme un tagadnes daudzsk. 2. pers. forma, piem., tagad tikai *aicināt*, bet pēc ieteicamās rakstības būtu — *aicināt* un *aicinat* — katra forma savā nozīmē. Tādējādi par svarīgāko kļūst nepārprotamais tagadnes vai pagātnes norādījums tikai ar galotnes patskaņu īsumu vai garumu vien. Tagad turpretim palīgā jāņem konkrēto darbības vārdu formu salīdzinājums, t. i., darbības vārdiem ar *-ām*, *-āt* tagadnes nozīme precizējama, sastatot ar pagātnes formām. Jāpiebilst, ka rakstības norādīts tiešs tagadnes vai pagātnes precizējums it svarīgs būtu tiem, kam latviešu valoda nav dzimtā valoda un kas to vēlētos apgūt.

Vēl dzirdēts apsvērumš, ka pēc šā tagadnes formu *-ā* varot uzziņāt, kad vsk. 3. personā ir galotne *-a*. Visa rokasgrāmatu prakse, kur pareizā rakstījuma izvēlei vienmēr par pazīmi dod tieši vispārzināmo *-a*, nevis izrunas praksē svārstīgos *-a* vai *-ā*, liek noraidīt šo iebildumu kā praktiski nepamatotu.

Tāpat iebildumu varētu radīt tas, ka atgriezeniskajās formās *-ās* turas it stingri, vēl vairāk, ir pat manāma

tendence izrunā garināt patskani formās, kas pēc sava vēsturiskā pamatojuma un pašreizējās rakstības prasībām rakstāmas un runājamas vienīgi ar *-as*, piem., *pa-reizo ceļas, griežas* vietā nereti gadās dzirdēt *ceļās, griežās*. It īpaši šī garināšanas tendence ir jūtama tad, ja tagadnes un pagātnes atgriezeniskās formas atšķiras ne tikai ar *-ās* un *-ās*, kā tas ir, piem., ar *sitas* un *sitās*, bet vēl ar kādu citu skanējuma starpību, piem., blakus iepriekš minētajām nevēlami garinātajām tagadnes formām ir pagātne *cēlās, griezās* un tādā tagadnes un pagātnes nozīmes uztvere nav atkarīga tikai no galotņu patskaņu īsuma vai garuma vien. Veicināt šādu atgriezenisko formu tagadnes un pagātnes galotņu saplūdinājumus par *-ās* tomēr nebūtu ieteicams — tāpat kā tiešajās formās, arī atgriezeniskajās vēlamas vienādas galotnes tagadnē, kas turklāt atšķirtos no pagātnes galotnēm. Ar vismazāko varmācību pret tautas vairuma izrunas praksi tāds pilnveidojums un šķirums īstenojams tā, ka attiecīgajās tagadnes formās viscaur rakstītu *-a-*, pagātnē turpretim *-ā-*, kaut arī tagadnes formu izrunā praksē gadītos tikko aprādītie garinājumi. Tāpat *ā*-celmu tagadnes ciešamās kārtas divdabi parasti dzird runājam ar garu patskani izskaņā — *-āms*, bet visu pārējo celmu tagadnes divdabjos te runā īsu patskani.

Vislielāko pretsparu tādām vienvēdotām tagadnes galotnēm *-am, -at, -as, -ams* gan dos valodas prakses tradīcijas, pareizāk, to piekritēji un aizstāvji. Un tas ir vērā liekams. Tālab šai rakstā kaut nepilnīgi aplūkotie un izceltie tagadnes galotņu vienvēdojumi, ko aizstāvējuši vairāki latviešu padomju valodnieki, starp tiem Arturs Ozols, J. Loja, R. Grabis, A. Jankevics,

I. Freidenfelds, arī valodas prakses darbinieki, būtu īstenojami pagaidām kā izvēles rakstījumi blakus pašreizējiem pēc verbu celmiem diferencētajiem rakstījumiem. Valodas praksei tad pašai būtu jāizšķir, cik ilgi tāds paralēlisms turpināms, kad tas atmetams par labu vienotai rakstībai.

Šādus izvēles rakstījumus par lietderīgāko tautas izrunas tendenču un pašreizējās rakstības pretrunu atrisinājumu iecerējis gatavojamās «Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīcas» autoru kolektīvs. Tieši šī vārdnīca varētu ievadīt pagriezienu literārās valodas attīstībā šai ziņā, tāpēc ir svarīgi, lai savus uzskatus un apsvērumus, priekšlikumus un ieteikumus par vienādu vai otrādu izvirzītā jautājuma risinājumu jo drīz izteiktu iespējami vairāk valodnieku, skolotāju, valodas prakses darbinieku, latviešu literārās valodas uzplaukuma veicinātāju.

Latviešu literārās valodas attīstībā aizvien jaušamāk iestājas posms, kad par tās paradumu un normu galveno avotu kļūst pati literārās valodas prakse mijiedarbībā ar visas tautas valodu, ar tās tendencēm apgūt kādu normu aizvien pilnīgāk vai arī to noraidīt un tad meklēt citādu, nepārprotamai saziņai noderīgāku atrisinājumu.

Ja tas tā, tad tagad vispusīgi apsverams pašas valodas prakses izvirzītais jautājums par pašreiz dažādo tagadnes daudzsk. 1. un 2. personas, kā arī 3. pers. atgriezeniskās formas un ciešamās kārtas divdabja galotnes patskaņa rakstījumu turpmāko vienveidošanu.

DAŽI APZĪMĒTĀJA LIETOŠANAS GADIJUMI

Mēdz teikt, ka vārdu secība latviešu valodā esot brīva. Šāds apgalvojums ir tikai daļēji pamatots. Katrā ziņā gadījumi, kad teikumā iespējams brīvāks vārdu novietojums, jānorobežo no gadījumiem, kad vārdu novietojums teikumā ir noteikts. Šai sakarā lielāko tiesu jārunā par apzīmētāja novietojumu. Uzmanība jāpievērš tiem gadījumiem, kuros vērojama novirzīšanās no latviešu literārās valodas normām.

Daudzu sarežģījumu cēlonis ir stingri noteiktais ģenitīva formas novietojums apzīmējamā vārda priekšā. Tas rada grūtības sevišķi tulkojumos no valodām, kurās ģenitīva forma nostājas aiz apzīmējamā vārda. Vārdu secība šā tipa valodās dod iespēju pievienot arī ģenitīva formai savus apzīmētājus. Latviešu valodā tādas iespējas nav: aiz atributīvi lietotas ģenitīva formas tās apzīmētājs nevar nostāties.

Ja apzīmētājs latviešu valodā atrodas apzīmējamā vārda priekšā, tad šādā novietojumā starp apzīmētāju un apzīmējamo vārdu nav iespējams lietot no apzīmētāja atkarīgus vārdus, vārdu savienojumus vai arī palīgteikumus. Šādā novietojumā no apzīmētāja atkarīgi vārdi vai vārdu savienojumi nedrīkst atrasties arī aiz apzīmējamā vārda. Teikums jāveido tā, lai no apzīmētāja atkarīgie vārdi vai vārdu savienojumi nostātos tā priekšā. Ja šāds vārdu novietojums nav iespējams, domas izteikšanai jāizmanto vairāki teikumi.

Pareizi veidots, piemēram, teikums *Nesen notika*

pārrunas par teātra repertuāru. Aiz lietvārda *pārrunas* atrodas tā apzīmētājs *par repertuāru*. Te apzīmētājs ietilpst vārdu savienojumā *par teātra repertuāru*. Runājot par minēto pārrunu dalībniekiem, ģenitīva forma *pārrunu* būtu jālieto par apzīmētāju lietvārdam *dalībnieki*. Tā kā teikumā ar ģenitīva formu izteikts apzīmētājs lietojams apzīmējamā vārda priekšā, starp ģenitīva formu *pārrunu* un apzīmējamo vārdu *dalībnieki* vairs nav iespējams novietot vārdu savienojumu *par teātra repertuāru*. Arī aiz lietvārda *dalībnieki* šis vārdu savienojums nedrīkst nostāties. Kontekstā teikums jāveido citādi — bez minētā vārdu savienojuma, izmantojot konteksta pielautās iespējas. Ja nepieciešams, skaidrības labad teikumu sakarā var lietot norādāmos vietniekvārdus vai citus piemērotus vārdus, kas piervēstu uzmanību kontekstā jau iepriekš minētajai parādībai:

Sās (minētās) apspriedes dalībnieki uzsvēra mūsdienų tematikas nozīmī padomju cilvēka rakstura veidošanā.

Apzīmētāja novietojuma normas pārkāpumi visbiežāk vērojami publicistikā un zinātniskajā literatūrā — tur, kur teikumā jāizsaka sarežģīta doma. Par katru no šiem gadījumiem jārunā atsevišķi.

Vispirms jānoskaidro jautājums par pielikumu vai par pielikuma grupu aiz atributīvi lietotas ģenitīva formas. Jautājums, vai atributīvi lietotu ģenitīva formu no apzīmējamā vārda drīkst šķirt pielikums, kas raksturo apzīmētāju un tātad ir no tā atkarīgs. Vai arī te nav vērojama novirzīšanās no normas? Patiesībā pielikuma vai tā grupas te nemaz nav. Teikumā *Te svarīgs ir viņas* — jaunās **strādnieces** gods vārda *strādnieces*

saistījumā ar citiem vārdiem vērojamas divkāršas pakārtojuma attieksmes: šis vārds ne tikai raksturo vietniekvārda ģenitīva formu *viņas*, ar kuru tas ir pielikuma attieksmēs, bet vienlaikus arī paskaidro lietvārdu *gods*, ar kuru tas ir atributīvajās attieksmēs. Te ir sinkrētisks¹ teikuma loceklis, kas daļēji atkarīgs no apzīmējamā vārda *gods*. Tātad vārdu secības norma nav ignorēta. Te tikai vēl jāpiebilst, ka rakstos uzmanība pievēršama arī pieturas zīmēm: nav loģiski likt komatu vai domu zīmi starp vārdiem, kas saistīti atributīvajās attieksmēs, tāpēc sinkrētiskais teikuma loceklis atdalāms ar domu zīmi tikai no vārda, ar kuru tas ir pielikuma attieksmēs.

Publicistikā un zinātniskajā literatūrā vārdu secības normu pārkāpumi visbiežāk konstatējami ar deklinējamo vārdu ģenitīva formām izteiktu nesaskaņoto apzīmētāju lietošanā. No pavirši veiktiem tulkojumiem vārdu secības kļūdas tālāk ieviesušās arī oriģināldarbos. Tā ar tulkotāju valodas kļūdām radīta vārdu secība, kas ne vien ir latviešu valodai sveša, bet arī neatbilst vārdu secībai attiecīgajās oriģinālvalodās.

Daudzos gadījumos starp atributīvi lietotu ģenitīva formu un apzīmējamo vārdu sastopami no ģenitīva formas atkarīgi deklinējamo vārdu un prievārdu savienojumi. Piemēri:

Piecas dienas vairs atlikušas līdz «Asās Slotas» konkursa par labāko karikatūru vai karikatūras tematu noslēgumam; Vienošanās paredz, ka Padomju Savienība sniegs Kubas Republikai tehnisko palīdzību ostas būvē, [...] kuģu

¹ Sinkrētisks — tāds, kurā apvienotas vairākas pazīmes, īpašības.

*piestātņu, saldētavu, noliktavu, remontdarb-
nīcu ar peldošiem dokiem, naftas bāzes, ra-
diostacijas un citu palīgbūvju celšanā.*

Kontekstā vārdu secības kļūdas vienmēr ir iespējams novērst. Vienas un tās pašas domas izteikšanai teikumu var veidot dažādi, var arī izmantot vairākus teikumus. Autoram vai tulkotājam jāizraugās visvairāk piemērotie, visērtāk lietojamie vārdi. Abi minētie teikumi jāveido tā, lai vārdu savienojumi *par labāko karikatūru vai karikatūras tematu un ar peldošiem dokiem* nebūtu attiecināmi uz atributīvi lietotām ģenitīva formām. To var panākt, piemēram, iesaistot teikumos attiecīgas darbības vārdu formas. Būtu iespējams teikt, ka pēc piecām dienām beidzas «Asās Slotas» konkurss par labāko karikatūru vai karikatūras tematu. Tāpat varētu norādīt, ka Padomju Savienība, piegādājot vajadzīgo tehniku, palīdzēs Kubas Republikai izbūvēt ostu, iekārtot remontdarbniecību ar peldošiem dokiem utt.

Tāda pati vārdu secības kļūda vērojama deklinējamo vārdu lokatīva formu novietojumā. Daudzos gadījumos starp atributīvi lietotu ģenitīva formu un apzīmējamo vārdu tiek novietotas tādas lokatīva formas, kas kontekstā nebūt nav nepieciešamas.

Piemērs:

*Irijas Republikas valdība parādīja, ka tā cenšas
noklusēt bijušā ANO galvenā pārstāvja **Ka-
tangā Konora O'Braiena** nesenos atmas-
kojumus.*

Dažkārt šādā konstrukcijā lietotas lokatīva formas izteiktais jēdziens ir nepieciešams domas precizēšanai, taču šāds šās formas novietojums teikumā nav pieļaujams. Tādos gadījumos teikums jāveido citādi. Piemērs:

Par aktīvā karadienesta laiku nokalpojušo kareivju, matrožu, seržantu un staršinu atvaļināšanas rezervē pagaidu atlikšanu.

To pašu domu varētu izteikt, lietojot norādāmo vietniekvārdu *tas* un piemērotu palīgteikumu:

Par to, ka aktīvā karadienesta laiku nokalpojušo kareivju, matrožu, seržantu un staršinu atvaļināšana rezervē pagaidām atliekama (jāatliek).

Dažkārt nepareizi lietotā lokatīva forma ietilpst vārdu savienojumā. Arī tādos gadījumos teikums jāveido citādi. Piemērs:

Pagaidījuši, kamēr Tauriņš nokāpj no jaunās pusotra stāva ģimenes mājas Saules ielā 11 jumta, kur viņš regulēja televizora antenu, pajautājām:

— *Vai par darbnīcas vadīšanu daudz maksā?*

Šajā gadījumā labāk būtu domu izsacīt vairākos teikumos.

Radoraidījumos bieži dzirdamas nepareizi lietotas datīva formas. Arī tās ir atkarīgas no atributīvām ģenitīva formām un daudzos gadījumos ietilpst vārdu savienojumos. Piemēri:

Paklausieties Vlasova svītas stīgu orķestrim ceturto daļu — «Kustībā»! Noslēgumā klausieties Hačaturjana koncerta klavierēm ar orķestri trešo daļu!

Vārdu secības kļūdu šais gadījumos var novērst, nosaucot vispirms visu skaņdarbu un pēc tam precizējuma veidā minot tā daļu:

Klausieties Vlasova svītu stīgu orķestrim, ceturto daļu — «Kustībā»!

Noslēgumā klausieties Hačaturjana koncertu klavierēm ar orķestri, trešo daļu!

Raitāks izteiksmes veids dažkārt panākams, domas izteikšanai izmantojot vairākus teikumus. Piemērs:

Pārraidīsim arī Čaikovska koncerta klavierēm ar orķestri finālu. — Vārdu secība nepareiza. Varētu teikt:

Klausieties arī Čaikovska koncertu klavierēm ar orķestri! Pārraidīsim tā finālu.

Valodas praksē sastopami arī dažādi no atributīvas ģenitīva formas atkarīgi sintaktiski veidojumi — iespraudumi un pat palīgteikumi. Vārdu secības kļūdas te parasti iespējams novērst ar dažādiem līdzekļiem viena teikuma ietvaros, gan novietojot iespraudumu citur, gan izdevīgāk izraugoties vārdus, gan mainot dažas vārdu formas. Piemērs:

No vienas puses autora, gribas teikt skaidri, bezatbildība, no otras — mākslinieku paš-aizliedzība, un tā rezultātā tomēr radusies izrāde.
Iespējams pārveidojums:

No vienas puses — gribas teikt skaidri — autora bezatbildība utt.

Uzsverot, ka tiek meklēts vārds autora negatīvās īpašības apzīmēšanai, iespraudumu varētu arī atstāt aiz atributīvās ģenitīva formas, ja šo formu atkārtotu apzīmējamā vārda priekšā. Līdz ar to vārds *bezatbildība* teikumā iegūtu ļoti spēcīgu loģisko uzsvaru:

No vienas puses autora, gribas teikt skaidri, — autora bezatbildība utt.

Cits piemērs:

Turp tiecas arī visu, kas stāv apkārt šim lieliskajam kuģim, skatieni.

Varētu teikt:

Turp raugās arī visi, kas stāv apkārt šim lieliskajam kuģim.

Cits piemērs:

Tautas, ko «vairs neapspiež ne cars, ne baji», kultūras nepieredzētais uzplaukums zviedru rakstniekam neliekas brīnums.

Iespējams pārveidojums:

Zviedru rakstniekam neliekas brīnums, ka tauta, ko «vairs neapspiež ne cars, ne baji», sasniegusi nepieredzētu kultūras uzplaukumu.

Cits piemērs:

Pēdējos gados dienas nodaļu reflektantu, kam vairākumā nav pārtraukuma mācībās, zināšanas ir tikai nedaudz labākas par vakara un neklātienes nodaļu reflektantu zināšanām, kuriem mācībās bijuši lielāki pārtraukumi.

Varētu teikt:

Pēdējos gados dienas nodaļu reflektantiem, kam mācībās lielāko tiesu nav pārtraukuma, zināšanas ir tikai nedaudz labākas nekā vakara un neklātienes nodaļu reflektantiem, utt.

Publicistikā sastopami pat teikumi, kuros starp atributīvi lietotu ģenitīva formu un apzīmējamo vārdu novietots paligteikums, kas uz atributīvo ģenitīva formu neattiecas. Piemērs:

Katra skolotāja, lai arī kāds ir viņa pasniedzamais priekšmets, pienākums ir veikt estētiskās audzināšanas darbu.

Vārdu secības kļūdu arī te var novērst tāpat kā iepriekšējos gadījumos. Varētu teikt:

Katram skolotājam, lai kāds būtu viņa mācāmais priekšmets, ir pienākums veikt arī estētiskās audzināšanas darbu (jāveic arī estētiskās audzināšanas darbs).

Ļoti rupja vārdu secības kļūda rodas arī tad, ja no atributīvas ģenitīva formas atkarīgs vārds vai vārdu savienojums tiek novietots tālāk — aiz vārda, uz kuru attiecināma atributīvi lietotā ģenitīva forma. Šāda vārdu secība tieši traucē izsakāmās domas uztveršanu, jo vārdu saistījuma veids tiek paslēpts, klausītājam vai lasītājam tas jāuzmin. Varbūt šādai vārdu secībai par iemeslu ir vairīšanās no iestarpinājumiem starp apzīmētāju un apzīmējamo vārdu, taču kļūda nav novērsta. Šāda aplama vārdu secība bieži jo bieži izteiksmes veidu padara komisku un var būt arī par cēloni lielākiem pārpratumiem. Visbiežāk šādā novietojumā sastopami prievārdu savienojumi ar deklinējamo vārdu locījumu formām. Vārdu secības kļūdas novēršamas ar tiem pašiem līdzekļiem, kas derīgi jau aplūkotajos gadījumos. Piemēri (iekavās iespējamie pārveidojumi):

Atmiņu drumslas par gariem gadiem (Garu gadu atmiņu drumslas); Cīnītāju rindās par mieru iekļaujas jauni un jauni tūkstoši dalībnieku (Miera cīnītāju rindās iekļaujas utt.); Mūsu zemē izstrādāti racionāli cīņas veidi ar troksni (Mūsu zemē izveidoti racionāli paņēmieni cīņai ar troksni); Tie bija grūto cīņu gadi par valsts industrializāciju, lauksaimniecības kolektīvizāciju, par sociālistiskās celtniecības pirmā piecgadu plāna realizāciju (Tie bija gadi, kad risinājās grūtās cīņas par valsts industrializāciju utt.).

Lai novērstu vārdu secības kļūdas, vairāk uzmanības jāpievērš deklinējamo vārdu datīva formām. Daudzos gadījumos tās ļoti ērti lietojamas dažādos vārdu savienojumos.

Piemēri:

Jāparedz temati pārrunām ar skolēnu vecākiem (nevis «pārrunu temati ar skolēnu vecākiem»).

Rakstu plānu darbam lektorijā (nevis «darba plānu lektorijā»).

Jāievēro arī visas citas teikumu veidošanas iespējas. Jāizmanto visi izteiksmes līdzekļi, ko pieļauj konteksts. Jāpadomā, vai vārdu secības traucējumus nevarētu novērst, lietojot palīgteikumu.

Pasmīgi izmantojot pakārtojuma līdzekļus, ir iespējams tālāk novietotu palīgteikumu attiecināt arī uz atributīvi lietotu ģenitīva formu. Pie šādiem pakārtojuma līdzekļiem pieder norādāmie vietniekvārdi *tas, tāds* atributīvi lietotās ģenitīva formas priekšā.

Atributīvi lietotai ģenitīva formai dzimtē, skaitlī un locījumā pieskaņots norādāmais vietniekvārds *tas* vai *tāds* izceļ šo formu, pievērš tai uzmanību saliktā teikuma ietvaros, tāpēc palīgteikums neatkarīgi no citu pakārtojuma līdzekļu lietošanas dabiski tiek attiecināts nevis uz apzīmējamo vārdu, bet uz izcelto ģenitīva formu. Piemēri:

Tika apspriests jautājums par to lidmašīnu apkalpēm, kas dosies kontrollidojumos; Lai plašāks šogad kļūst to cilvēku loks, kas papildina zināšanas...

Par pareizu salikta teikuma veidošanas līdzekli nav atzīstams arī atributīvi lietotas ģenitīva formas atkārtojums aiz apzīmējamā vārda. Šāds atkārtojums gan

dod iespēju novietot palīgteikumu tieši aiz ģenitīva formas. Taču atributīvas ģenitīva formas atkārtojums bez apzīmējamā vārda ir pretrunā ar latviešu valodas vārdu secības noteikumiem. Šāda atkārtojuma piemērs:

Mēs gribam, lai jaunatne pareizi izprastu mūsu laikmeta problēmas, labāk audzinātu sevi jaunā cilvēka iezīmes, cilvēka, kam jāuzceļ komunisms un kam būs jādzīvo komunismā.

Atributīvas ģenitīva formas atkārtojums aiz apzīmējamā vārda nav atzīstams arī tad, ja tā priekšā lietots norādāmais vietniekvārds. Piemērs:

... Jāturpina jaunu līdzekļu meklējumi, tādu līdzekļu, kuriem būtu ārstnieciska un profilaktiska iedarbība...

Norādāmais vietniekvārds te gan izceļ ģenitīva formu. Izteiksmes spēcināšanai to varētu izmantot, kopā ar ģenitīva formu atkārtojot arī apzīmējamo vārdu:

Jāturpina jaunu līdzekļu meklējumi, tādu līdzekļu meklējumi, kuriem būtu ārstnieciska un profilaktiska iedarbība.

Ja izteiksmes spēcinājums nebūtu vajadzīgs, teikumu varētu veidot bez atkārtojuma, lietojot norādāmo vietniekvārdu atributīvās ģenitīva formas priekšā.

Jāturpina tādu jaunu līdzekļu meklējumi, kuriem būtu ārstnieciska un profilaktiska iedarbība.

Aplūkotie izteiksmes traucējumi lielāko tiesu vērojami nesaskaņotā apzīmētāja lietošanā. Tomēr arī teikumos ar saskaņoto apzīmētāju šur tur publicistikā un pat daļēn literatūrā, kur tiek meklēti stilistiski izdevīgi izteiksmes līdzekļi, sastopami nepamatoti iespraudumi starp apzīmētāju un apzīmējamo vārdu. Valodas komunikatīvā funkcija tā tiek traucēta. Lasītājam domu uztvert grūti.

Sādi meklējumi nedod neko vajadzīgu, bet padara valodu neveiklu un pat smagu. Piemērs:

Kādi tur radušies internacionāli pēc sastāva un internacionāli garā celtnieku kolektīvi!

Varētu teikt:

Kādi pēc sastāva internacionāli un garā internacionāli celtnieku kolektīvi tur radušies!

Dažkārt iespraudumā izteikts salīdzinājums, taču šādā novietojumā tas nav pieļaujams. Piemērs:

Vagonā bija tikai kūrortnieki, kas atgriezās mājās: sievietes brūnām kā šokolāde, līdz pleciem kailām rokām un koši sārtām lūpām brūnajās sejās; vīrieši gaišos kreklos.

Stilistiski teikums kļūtu veiklāks, ja nevajadzētu atkārtot īpašības vārdu *brūns*. Atkārtojumu var novērst, nelietojot nepareizo konstrukciju ar salīdzinājumu, bet minot šokolādes krāsu. Iespējams variants:

Vagonā bija tikai kūrortnieki, kas brauca mājās: sievietes ar šokolādes krāsas rokām un koši sārtām lūpām brūnajās sejās...

Relatīvi biežāk starp saskaņoto apzīmētāju un apzīmējamo vārdu vērojams partikulas iespraudums. Lai novērstu vārdu secības traucējumu, izteiksmes spēcīnāšanai vai cita veida niansēšanai te izmantojami citi līdzekļi. Ja iespējams, jāmaina partikulas novietojums. Piemēri (iekavās iespējamie pārveidojumi):

Prata mācīt, aizraut, negaidīti pārsteigt ar kādu it kā jaunatklājumu (Prata... pārsteigt ar kādu šķietamu jaunatklājumu); Ne vienu vien teiksmu un ne vienu vien

dziesmu tu esi radījusi un glabā vēl šodien (Ne vienu teiksmu vien un ne vienu dziesmu vien...); Kāda tad aina rodas šādas plūsmas rezultātā? (Kāda aina tad rodas...); Kāds gan audzināšanas darbs iespējams, ja skolotāju kolektīvu vada cilvēks, kam maz kas palicis no godīguma? (Kāds audzināšanas darbs gan iespējams...).

Iespējā tekstā neveikli un nepareizi izteiktu domu kaut cik palīdz uztvert teikuma un konteksta analīze — pat tad, ja teikuma uzbūves dēļ doma kļuvusi nelogiska un aplama. Turpretim publiskajā runā, sevišķi radoraidījumos, kur ilgāka loģiskā analīze klausītājam nav iespējama, daudz kas nesasniedz mērķi tikai neizkoptas valodas dēļ. Daudzos jo daudzos gadījumos izteiksmes traucējumu cēlonis meklējams nepietiekamā vārdu secības noteikumu izprašanā un ievērošanā. Bet pareiza vārdu secība teikumā ir viens no vistiešākajiem ceļiem uz īstu valodas kultūru. Tas jāatceras ikdienas darbā autoram, redaktoram, korektoram, skolotājam.

I. FREIDENFELDS

PAR DIVDABJU LIETOSANU

Grāmatās un laikrakstos, vēl jo biežāk Republikas sarnītārās izglītības nama un citu iestāžu izdevumos pamānāmas kļūdas divdabju lietošanā. Tāpēc, domājam, ir lietderīgi norādīt uz tiem normu pārkāpumiem, kas lasītājam diendienā duras acīs.

Par salīdzināmajām pakāpēm

«Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas» pirmajā sējumā pareizi norādīts, ka maz ir tādu divdabju, kas būtu pilnīgi adjektīvizējušies. Lokāmajiem divdabjiem gan raksturīgas tādas īpašības vārdu pazīmes kā apzīmējamā vārda noteiktais skaitlis un dzimte, divējādās galotnes, taču tiem nav adjektīvisko salīdzināmo pakāpju formu. Salīdzināmo pakāpju formas pēc īpašības vārdu parauga varētu darināt tikai tādiem divdabjiem kā, piemēram, *bīstams*, *parasts*, *patikams*, kas jau ļoti tuvi īpašības vārdiem.

Gadās tomēr it visos laikrakstos lasīt salīdzināmo pakāpju formas, kas darinātas no tādiem divdabjiem, kuriem darbības vārda nozīme jūtama pilnīgi skaidri, piem.: *pieredzējušāks*, *detalizētāks*, *saspiestāks* u. tml. Te nu jālieto vārdu savienojumi:

a) divdabja un mēra apstākļa vārda savienojums (*ļoti pieredzējis*, [*vis*]*vairāk detalizēts*, *visai saspiests*) vai

b) divdabja un partikulas savienojums (*jo pieredzējis*).

Par nelokāmā divdabja un personu formu izsacīto darbību temporālajiem sakariem

Pēc normas nelokāmais divdabis ar piedēkli -ot lietojams, ja darbības vārda personu formas izteiktā darbība un divdabja izteiktā darbība noris vienlaikus. Taču bieži vien rakstītāji pārkāpj šo noteikumu, aplam lietojami nelokāmo divdabi lokāmā darāmās kārtas pagātnes divdabja vietā. Minēsim dažus piemērus, kas izrakstīti no

laikrakstiem un Republikas sanitārās izglītības nama lapiņas «Par skolas solu, grāmatām un burtņīcām»: *Uz skolas sola nedrīkst sēdēt, kā iepatikas, izgāžoties.* (Pareizi būtu: *Uz skolas sola neviens nedrīkst sēdēt atgāzies, sēdēt, kā iepatikas.*) *Pārvarot visus konkurentus, Aina atgriezās mājās kā uzvarētāja.* (Pareizi būtu: *Pieveikusi visus konkurentus, Aina atgriezās mājās ar uzvaru.*)

Ne visos gadījumos iespējams nepareizi lietotu nelokāmo divdabi aizstāt ar lokāmo darāmās kārtas pagātnes divdabi. Bieži vien jāizlīdzas ar kādu vārdu savienojumu vai arī jāpārveido teikuma konstrukcija. Piemēri: *...izpildīsim divas aritmētiskās darbības: saskaitīšanu un dalīšanu, rezultātā iegūstot skaitli 53,2.* (Pareizi: *...izpildīsim divas aritmētiskās darbības... un iegūsim skaitli 53,2.*) *Atgriežoties mājās, tūlīt «jāķeras pie rāgiem» tiem kolektīviem, kas...* Šai teikumā divdabis aizstājams ar norises lietvārda un prievārda savienojumu pēc atgriešanās. Varētu arī teikt: «Atgriežušies mājās, tūlīt ķersimies...» Piebildīsim, ka nav iespējams kolektīvam ķerties pie rāgiem, kaut arī šo teicienu liek pēdiņās.

Par apzīmētāja nozīmē lietota divdabja konstrukciju vietu teikumā

Krievu valodā par apzīmētāju lietota divdabja konstrukcijas mēdz novietot aiz apzīmējamā vārda. Dažkārt runātāji un rakstītāji šādu minētās konstrukcijas novietojumu ievieš arī latviešu valodas teikumos. Latviešu valodā pašlaik par normu jāatzīst saskaņota apzīmētāja novietojums apzīmējamā vārda priekšā, izņemot reļos

stilstiskā savrupinājuma gadījumus. Tādēļ nebūtu pieļaujami tādi teikumi kā: *16 gadsimtus Galena principi un autoritāte bija nesatricināmi, bet preparāti, izgatavoti no ārstniecības augiem, vēl mūsu dienās nes viņa vārdu...* (N. Joirišs. «Ārstniecības augi — veselības draugi».); *Sevišķi svarīga loma bija dekrētam, V. I. Ļeņina parakstītam, kurā bija izteikts uz mudinājums — vākt ārstniecības augus.* (Tajā pašā brošūrā.) Minētie teikumi būtu pārveidojami tā, lai apzīmētāja konstrukcija atrastos apzīmējamā vārda priekšā, piemēram: *Sevišķi svarīga loma bija V. I. Ļeņina parakstītajam dekrētam, kurā izteikts uz mudinājums vākt ārstniecības augus.* Vēl vienmēr sarīkojumos var dzirdēt arī nepareizu konstrukciju *vakars, veltīts pieredzes apmaiņai* pareizās *pieredzes apmaiņai veltīts vakars* vietā.

Par interpunkcijas kļūdām sakarā ar divdabja teicienu

Ortogrāfijas kļūdas divdabju formās preses izdevumos manāmas reti. Vairāk ir gadījumu, kur divdabja teicienu no pārējā teikuma neatdala ar komatiem un tā pārkāpj pieturas zīmju lietošanas noteikumus. Visbiežāk šādas kļūdas vērojamas teikumos, kuros divdabja teiciens sākas aiz kāda pakārtotā vārda. Jāatgādina, ka nevienu divdabja teicienu pakārtotā vārdi neievada. Tāpēc divdabja teiciena priekšā esošie atlieksmes vietniekvārdi, pakārtojamie apstākļa vārdi un saikļi ar komatu nošķirami no tiem vārdiem, kas ietilpst divdabja teicienā. Gadās pat, ka vienā teikumā pieļautas divas kļūdas, kas radušās, autoram, rediģētājam un korektoram neievērojot tikko pieminēto pareizrakstības likumu.

Piemērs:

Bez tam piedaloties savas biedrības stafetē, viņa ieguva zelta medaļu, kā arī startējot 80 m barjerskrējienā priekšsacīkstēs, veica distanci 10,8 sek. (Presē.)
Jābūt: *Bez tam, piedaloties savas biedrības stafetē, viņa ieguva zelta medaļu, kā arī, startējot 80 m barjerskrējienā priekšsacīkstēs, veica distanci 10,8 sek.*

Par divdabja teiciena pareizu lietošanu

1. Divdabja teiciena pamatā esošais divdabis pareizi veidotos teikumos katrā ziņā ir saistīts ar darbības vārdu vai arī vienlaikus ar darbības vārdu un kādu deklinējamu vārdu, piemēram: *Ejot gulēt, Oļegs kārtīgi novietoja savas drēbes uz krēsla pie gultas; Iedomājieties, ka skolēns, paņēmis krīta gabalu, sāktu savā istabā uz sienas zīmēt dažādas figūras...* (Teikumi no Republikas sanitārās izglītības nama lapiņām.) Nav pareizi veidoti teikumi, kuros divdabja teiciena pamatā esošais divdabis attiecināts tikai uz kādu deklinējamu vārdu: *Pārdomas, ieejot klasē; Tēva piedzīvojumi, jaunības gadus darbu meklējot*, jo savienojumi *pārdomas, ieejot un piedzīvojumi, meklējot* nav iespējami. Tādi aplam veidoti teikumi diezgan bieži gadās virsrakstos. Laikrakstā bija ievietots sludinājums, kurā minēts šāds disertācijas temats — *Jēlkūdras termiskā sadalīšanās, žāvējot ar recirkulējošu pārkarsētu ūdens tvaiku zem spiediena*. Divdabja teiciens te lietots nepareizi, jo tā pamata divdabis pakārtots tikai lietvārdam *sadalīšanās*.

2. Ja divdabja teiciena pamatā ir tāds nelokāmais divdabis ar piedēkli -ot, kura izsacītajai darbībai ir pašai

savs darītājs, tad šis darītājs noteikti minams deklinējamā vārda datīva formā. Tā rodas absolūtā datīva konstrukcija. Ja šādā gadījumā darītājevārdu izlaiž, rodas stilistiski neveikli teikumi, kuros darbības vārda formas izteiktās darbības konkrēto darītāju iespējams attiecināt arī uz divdabja izsacīto darbību. R. Blumberga grāmatas «Šavanti» latviskā izdevuma 34. lappusē iespiests teikums: *Braucot tālāk, salas vidienē mūžameži kļuva retāki*, kur divdabja teicienā nepieciešams darītājevārds (*ceļotājam, mums . . .*). Tādi neizveidoti absolūtie datīvi rada pat kuriozus. Tā Izglītības ministrijas darbinieki kāda vidusskolas absolventa sacerējumā izlasīja teikumu: *Ielienot skapī, pudeles saplīsa*. Līdzīgi gan bijuši nerātņi zēni, nevis pudeles. Līdzīgu piemēru var izlasīt J. Trifonova «Studentu» tulkojumā: *Zēni aizskrēja meklēt Sašu un pēc maza britiņa atvilka no zāles, turoties pretim ar rokām un kājām, — zēnu zaļos svārciņos un isās, zem ceļgaliem sapogātās biksēs*. Pēc teikuma veidojuma būtu jāsecina, ka aizskrējušie zēni reizē meklēja Sašu un turējušies (paši sev!) pretim. Autora domu šai gadījumā ērti varēja izteikt saliktā pakārtotā teikumā: *Zēni aizskrēja meklēt Sašu un pēc maza britiņa atvilka no zāles zēnu zaļos svārciņos un isās, zem ceļgaliem sapogātās biksēs, kaut gan tas ar rokām un kājām turējās pretim*.

Nav ko iebilst pret tādiem teikumiem, kuros darbības vārda personu formas izsacītajai darbībai un nelokāmā divdabja izsacītajai darbībai ir nenoteikts vai vispārināts darītājs, piemēram, *Vējainā laikā, peldoties jūrā, var saaukstēties; Šķērsojot pārbrauktuves, jāievēro visi sarga norādījumi*.

3. Vispār zināms, ka vienlīdzīgiem teikuma locekļiem

ir vienādas attieksmes pret pārējiem vārdiem teikumā. Šis atzinums ievērojams arī divdabja teicienu lietošanā. Nedrīkst ar sakārtojuma saikli saistīt tādus divdabja teicienus, kāš vienādā mērā un veidā nav attiecināmi uz pārējo teikuma daļu. Tāpēc nepareizi veidots Republikas sanitārās izglītības nama lapiņā «Pagalmā un uz ielas» ievietotais teikums: *Ielidojot cilvēka mājokli un nosēžoties uz produktiem, tā (= muša) pārnēs uz tiem mikrobus*. Pirmo divdabja teicienu nav iespējams tieši saistīt ar teikuma nesavrupināto daļu, turpretim otrais teiciens ir tādā saistījumā. Tāpēc abi divdabja teiciens nav vienlīdzīgi, tos nedrīkstēja saistīt ar saikli «un».

Divdabja teiciens nekad nav vienlīdzīgs ar teikuma locekli. Tāpēc nedrīkst ar sakārtojuma saikli pievienot šo konstrukciju kādam teikuma loceklim. Teikumu *Tiem ir lieli panākumi gan darbā, gan rūpējoties par zvejnieku kultūru* vajadzēja pārveidot apmēram tā: *Tiem ir lieli panākumi gan darbā, gan zvejnieku kultūras celšanā*.

M. LEPIKA

PAR PARTIKULU VIEN UN TĀS VIETU TEIKUMĀ

Partikulai *vien* latviešu valodā ir sava noteikta nozīme un sava noteikta vieta teikumā. Partikula *vien* pastiprina vai ierobežo kāda vārda vai vārdkopas nozīmi teikumā un arvien nostājas *aiz* niansējamā vārda, piemēram,

*Es, puisīti, nelūkoju
Tavu greznu deguntiņu,
Darbu tavu v i e n lūkoju,
Tavu gudru padomiņu.*

Daiļliteratūrā un publicistikā varam atrast daudzus paraugus partikulas *vien* lietošanai. Daži piemēri:

Ar paša rokām v i e n daudz nepadarīsi. (Presē.)
Diemžēl tā nav Omskā v i e n... (Presē.) *Ne jau vienu nakti v i e n...* (Presē.) *Gadās, ka kādā kolektīvā lasa lekcijas galvenokārt par medicīnas jautājumiem, citā — par literatūru v i e n.* (Presē.) *Kaut kas dārgāks ir atrasts, ne koka zirdziņš v i e n.* (Kaijaks.)

Runāt par šo tematu ierosina šad un tad sastopamās atkāpes no gramatikas likumības. Kas gan var novirzīt no likumības, kura taču katram ir galvā un rokā? Tomēr gadās arī, piemēram, tā:

Tie noveco, kam dzīvē netik Caur grūtībām iet laimei preti. V i e n tie, kas vienmēr ciņās alks, Kā ozoli pret vētrām šalks. (Lasmanis.) Sal.: *Tie v i e n...*

Nav jau tā, ka tikai ar partikulu *vien* var izteikt kāda vārda nozīmes ierobežojumu vai pastiprinājumu. Latviešu valodas pūrā ir arī otra partikula ar tādu pašu nozīmi — *tikai* vai *tik*, un tās vieta teikumā ir p r i e k š niansējamā vārda. Lai nu izraugās pats autors, kura partikula kurā gadījumā vairāk noderīga:

Man v i e n vai *Tikai man, Jaunieši v i e n* vai *Tikai jaunieši.*

Netrūkst mums arī tādu teikuma veidojumu, kur nian-

sējuma uzdevumu veic abas partikulas kopā, nostādamās viena priekš niansējamā vārda, otra aiz tā:

Nav citas tāles, Tikai jūras vien. (I. Auziņš.)
Jautājums, kas interesē ne tikai čiliešus vien.
(Presē.)

Ir vēl viena atšķirība starp abām partikulām. Partikula *vien* palaikam vairāk vai mazāk uzsvērtā un ar savu uzsvaru izceļ iepriekšējo vārdu, kas pats nav uzsvērts. Partikula *tikai* (*tik*) ir enklītiska (kaut arī runājot to var uzsvērt), bet uzsvērts ir pats niansējamais vārds. Sal., piem.,

Tas viss man vien? un *Tas viss tikai man?*
vai *Tas viss tikai man vien?*

Vai nu sinonīmās nozīmes dēļ, vai arī ritma vai citu motīvu dēļ partikulu *vien* sastopam arī *tikai* vietā. Prozas valodā tā ir izņēmuma parādība, varbūt nejaušība, piemēram:

Varenā upe šķiet aizsnaudusies zem biezās ledus segas. Vien kādā vietā virs spēcīgiem avotiem sals bijis nespēcīgs. (Presē.)

Vien te bija jāaizstāj ar *tikai*.

Saistītā valodā palaikam ir lielāka brīvība vārdu secības ziņā, ir iespējama arī inversija, tomēr jūtam, ka partikula *vien* tādai vietas maiņai dabiski nepakļaujas. Tikai nopietnas dzejiskas vērtības var aizēnot šo stila kļūmi. Visos gadījumos, kur ar partikulu *vien* sastopamies rindas sākumā vai priekš niansējamā vārda rindas vidū, ja nav maināma vārdu secība, to iespējams aizstāt ar *tikai* (ja vajadzīgas 2 zilbes) vai ar *tik* (ja vajadzīga viena zilbe). Piemēram:

Bij visiem ievainotiem ausis rīts, Vien (tik) ārsts kā nocirsts koks pie zemes krit. (H. Gāliņš.)

Sal. *Ārsts vien* utt. *Zūd siki pauguri, Vien (tik) paliek stāvas kraujas. Zūd ceļa grambas, Paliek aizs vien.* (I. Auziņš.) *Mirt esmu gatavs vai tūlīt, Vien (tik) bail man aizmirstības varas.* (Puškina dzeja A. Skalbes tulkojumā.)

Atsevišķas atkāpes no partikulas *vien* lietošanas likumības sastopamas vairāku mūsu dzejnieku vārdsmās. Lielākoties gan viņi šo partikulu lieto pareizi un, kur tas vajadzīgs, neaizmirst arī partikulu *tikai*. Tādējādi netiek nodarīts pāri ne dzejai, ne valodai.

Lapu ogles man pār galvu nolist, Tikai nevaru es aizdegties. (I. Auziņš.) *Bet spārni tikai lieka piedeva, Ja gribi ladināt ap sētu vien...* (J. Stulpāns.)

Ja turpretī kāds autors savā dzejoļu krājumā tikai retumis ievēro partikulu lietošanas likumību un partikulai *vien* pārāk bieži ierāda vietu rindas sākumā vai priekš niānsējamā vārda, tad kopīgais dzejas skanējums daudz ko zaudē. Kāpēc partikulai *vien* dažreiz piešķirta tāda izcila vieta, nav izskaidrojams ne ar saturu, ne labskaņas prasībām. Piemēram:

*Vien tad var dzīve augšup steigties auļos,
Vien tad ir vērts, ka tevi apmirdz saule, Ja spēji
darbā dižens būt un liels.* (H. Skuja.)

Novietodams *vien* priekš *tad*, autors, redzams, gribējis izcelt laika apstākļa vārdu, it kā pašai partikulai te būtu tikai blaku nozīme, kaut gan pareizā pozīcijā uzsvērtais *vien* šo uzdevumu veic vēl pilnīgāk. Sal. *Tad vien ir vērts* utt.

Partikulai *vien* pāri nodarīts arī šādās rindās:

*Vien sirds šai mirkli skaidri aizsāp; Vien
Mārtiņš šoreiz dzilēs nesteidz; Vien mirkli abu*

acis tiekas; Vien šaubas iedur kā ar piesi; Viss acīs tumst, vien dzirkstis lec. (H. Skuja.)

Tādu dzejoļa rindu kā *Bet vien pret rītu, vien pret pašu rītu Man smagos plakstus aizver nogurums* varētu veidot apmēram tā: *Pret rītu vien, pret pašu rītu* utt.

Nobeidzot vēl jāpiebilst, ka mūsu literatūrā blakus *vien* un *tikai* ar sekmēm izmantotas arī skaitļa vārda «viens» locījuma formas (*tev vienam, tevi vienu*) un partikulas nozīmi ieguvušais *vienīgi*, piemēram:

Mīlestība ir vajadzīga, jāievēro tikai atkal: nerunāt par sevi vien un sev vienam vien. Nedrīkst ne mirkli norobežoties vienīgi sevī (Sal.: *sevī vien, tikai sevī*). *Cilvēkam vajag sabiedrības, un liriskais varonis nevar dzīvot vienīgi dzejoļu grāmatā.* Sal.: *tikai...* (Presē.)

Plašāk sk. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika I 1048 § — 1050 §.

N. LAUCE

SAIKĻI KA, JA; KA, LAI; KA, JO UN LIDZIGI

Pakārtojuma saikļi pievieno virsteikumam katrs savu palīgteikumu, tāpēc nav pareizi novietot divus saikļus blakus, piemēram: *ka, ja; ka, lai; ka, jo* u. tml. Teikums jāveido tā, lai attiecīgais saiklis atrastos tieši tā palīgteikuma sākumā; kuru šis saiklis pakārto virsteikumam, nevis atrauts nost, kā tas ir, piemēram, šādos teikumos:
Asiņu grupas ir tik dažādas, ka, ja tās sajauc, iestājas

nāve, cilvēks nomirst. Pareizi būtu teikt vai nu ar patstāvīgo datīvu — *Asiņu grupas ir tik dažādas, ka, tām sajaucoties, iestājas nāve, cilvēks nomirst,* — vai arī divos teikumos — *Asiņu grupas ir dažādas (ļoti atšķirīgas). Ja tās sajauc, iestājas nāve, cilvēks nomirst.*

Celtnieki saka, ka, ja viņi paši būtu pacentušies, bērnudārzs būtu nodots ekspluatācijā agrāk. Pareizi teikt: *Celtnieki saka, ka bērnudārzs būtu nodots ekspluatācijā agrāk, ja viņi paši būtu pacentušies.*

Kolhoznieki nolēma, ka, lai drizāk nokoptu laukus, jāstrādā arī izejamās dienās. Šo teikumu iespējams pareizi pateikt vismaz trejādi. Piemēram: 1) *Lai drizāk nokoptu laukus, kolhoznieki nolēma strādāt arī izejamās dienās,* 2) *Kolhoznieki nolēma: lai drizāk nokoptu laukus, jāstrādā arī izejamās dienās,* 3) *Kolhoznieki nolēma, ka jāstrādā arī izejamās dienās, lai drizāk nokoptu laukus.*

Teikumos ar salīdzinājuma saikli *jo* — *jo* pakārtojuma saiklis *ka* ir lieks. Piemēram, teikums *Dzīve māca, ka, jo vairāk cilvēks cenšas, jo vairāk viņš sasniedz labāk* skan šādi: *Dzīve māca: jo vairāk cilvēks cenšas, jo vairāk viņš sasniedz.*

Jāvairās arī no tā, lai pakārtojuma saiklim *ka* nesekotu pastiprinājuma partikula *jo*, piemēram, *Ceha vadītājs uzsvēra, ka jo vairāk jācinās par produkcijas kvalitāti.* Šādos gadījumos partikulas *jo* vietā jāizraugās cits pastiprinājuma vārds, piemēram, *Ceha vadītājs uzsvēra, ka arvien vairāk jācinās par produkcijas kvalitāti.*

Viēnzilbes vienkāršajiem saikliem teikumā nāv sava uzsvara, tie ir proklītiski, t. i., uzsvara ziņā piekļaujas

nākošajam vārdam, piemēram, *Visi bija viens prātis, ka t ā d a s ekskursijas ir nepieciešamas*. Bet, diviem vien-
zilbes saikļiem blakus esot, otrais saiklis kļūst enklī-
tisks, uzsvars pārvietojas uz pirmo saikli; tāpēc rodas
neglītas fonētiskas saduras *kāja, kālai, kajo*.

Šādas aplamas konstrukcijas visbiežāk rodas pēc virs-
teikumiem, kam seko papildinātāja palīgteikums un tam
savukārt nosacījuma vai arī cits palīgteikums.

A. BLINKENA

PAR PIETURAS ZIMI TEIKUMOS AR VAIRĀKIEM APZIMĒTĀJIEM

Viens no vissarežģītākajiem pieturas zīmju lietošanas
jautājumiem latviešu valodas rakstos ir jautājums par
pieturas zīmi starp diviem vai vairākiem viena nosau-
kuma teikuma locekļiem. Teorētiski pilnīgi atrisināta
nav arī pati vienlīdzīgo teikuma locekļu problēma — tas,
kādi teikuma locekļi uzskatāmi par vienlīdzīgiem. Pa-
matos šis jautājums ir skaidrs: vienlīdzīgi ir tie tei-
kuma locekļi, kuriem ir viena un tā pati sintaktiskā fun-
kcija, kuri teikumā ir saistījumā ar vienu un to pašu
vārdu un savā starpā ir saistīti sakārtojumā¹. Bet prak-
tiski, ieskatoties valodā sastopamo teikumu daudzvei-
dībā, redzam, ka ne vienmēr ir tik viegli pateikt, vai kādi
teikuma locekļi attiecas uz vienu un to pašu vārdu vie-

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, II, 1962.,
381. lpp.

nādi vai arī ir kādas nozīmes nianse, kas varētu nosacīt pieturas zīmes lietošanu. Īpaši tas sakāms par diviem apzīmētājiem, kas, arī attiekdami uz vienu un to pašu vārdu, var būt gan vienlīdzīgi, gan nevienlīdzīgi.

Šeit aplūkosim tikai vienu no apzīmētāju vienlīdzīguma problemātiskajiem gadījumiem — apzīmētājus, kas izteikti ar adjektīviem vai adjektīviskiem divdabjiem.

Pats galvenais kritērijs apzīmētāju vienlīdzīguma un tātad arī pieturas zīmes lietošanas noteikšanā ir ar raksturojamo vārdu un tā apzīmētājiem izsakāmais saturs. Gandrīz jebkuru vārdkopu, kurā ir divi adjektīvi vai atributīvi lietoti kādas citas vārdu šķiras vārdi, var uztvert divējādi — šos raksturotājus vārdus var uztvert gan kā līdztiesīgus resp. vienas pakāpes, gan kā dažādas pakāpes raksturotājus. Par vienlīdzīgiem apzīmētājiem atzīstami un ar komatu atdalāmi tikai vienas pakāpes apzīmētāji, kas līdztiesīgi raksturo apzīmējamo vārdu. Tādā gadījumā abi (vai vairāki) apzīmētāji nosauc pazīmes, kas parādībai piemīt neatkarīgi cita no citas un var tikt teikumā mainītas vietām, nemainot domas saturu, piem.:

No zaru uz zaru lidinājās mazs, skaists putniņš. Kājas grima mīkstā, vēsā pļavas zālē. Pieminēklis karavīram atbrīvotājam Berlinē ir lieliska, grandioza skulptūra. Pavecs, kalsnējs vīrs ieveda mūs plašā, gaišā telpā. Aplociņš noglaudīja isos, spurainos matus.

Visos minētajos piemēros apzīmētāji raksturo apzīmējamo vārdu vienādā pakāpē — neviens no tiem nav ar apzīmējamo vārdu saistīts ciešāk un neveido nedalāmu vai nozīmes ziņā vairāk saistītu vārdkopu, tā ka šos apzīmētājus nešaubīgi varam kvalificēt par vienlīdzīgiem.

Ja turpretim viens no apzīmētājiem kopā ar apzīmējamā vārdu veido nozīmes ziņā ciešāk saistītu vārdkopu un pārējie apzīmētāji raksturo ne tikai raksturojamo vārdu vienu pašu, bet to kopā ar tuvāk stāvošo apzīmētāju kā vienu veselumu, veidojas dažādas pakāpes apzīmētāji, kuri ar pieturas zīmēm nav atdalāmi, piem.:

Svešs cilvēks bija ieklidis šajā tuksnesī, cilvēks no citurienes, sev līdzī atnesdams vēstis no tālās, bangainās lielās dzīves. Redzam, ka ar atsevišķiem šablonskiem pasākumiem mums neizdosies efektīvi ietekmēt jaunatni. Tas nav profesionāls sikums, bet gan svarīgs ideoloģisks jautājums.

Tādos un līdzīgos gadījumos pieturas zīme var atspoguļot vārdu dažādo jēdzienisko un sintaktisko saistījumu, piem., sal.:

tālā, bangainā lielā dzīve un
tālā, bangainā, lielā dzīve.

Savā laikā bija spēkā interpunkcijas norma, pēc kuras ar pieturas zīmi no pārējiem apzīmētājiem netika atdalīts krāsas apzīmējums. Tomēr šādam principam nav īsta pamatojuma, un mūsdienu rakstu valodas materiāls rāda, ka šī norma ir tikpat kā izzudusi. Arī krāsas apzīmējums tiek atzīts par līdztiesīgu ar pārējiem apzīmētājiem, un to no pārējiem atdala ar pieturas zīmi, piem.:

Pie zilajām debesīm peldēja reti, balti mākonīši. Tagad platajā, zaļajā ielā izauguši atkal jauni nami. Gājēji atstāja aiz sevis dziļas, melnas pēdas. Miksti gurkšķēdami, skrūvējas laukā dzeltenīgi, slāpji skaidu rīpulīši.

Ja krāsas apzīmējumu no pārējiem apzīmētājiem ar pieturas zīmi neatdala, vārdu saistījums iegūst citu nozīmes niansi: te uzsvērts, ka krāsa ir ar apzīmējamo jēdzienu ciešāk saistīta, pastāvīgāka, būtiskāka pazīme, piem., sal.:

Uzvilktas lielas sarkanās svītras un

Uzvilktas lielas, sarkanās svītras.

Pirmajā piemērā vārdus *sarkanās svītras* uztveram kā jēdzieniski ciešāk saistītu vienību, ko tuvāk paskaidro apzīmētājs *lielas*, tātad apzīmētāji *lielas* un *sarkanās* ir dažādas pakāpes resp. nevienlīdzīgi apzīmētāji. Otrajā piemērā turpretim kā vārdu *lielas*, tā *sarkanās* uztveram kā līdztiesīgas pazīmes, kas abas vienlīdz cieši saistītas ar vārdu *svītras*, tātad tie ir vienlīdzīgi apzīmētāji.

Starp apzīmētājiem nav lietojama pieturas zīme, ja krāsas nosaukums ir tik cieši saistīts ar apzīmējamo vārdu, ka kopā veido vienu saliktu jēdziena nosaukumu resp. terminoloģisku vārdkoku, piem., *varonīgie sarkanie strēlnieki, smaržīgās baltās akācijas, kustīgie melnie strazdi*. Parasti šādas dažādas pakāpes atributīvās attieksmes mēdz būt starp raksturojamo vārdu un diviem apzīmētājiem, no kuriem viens ir adjektīvs ar noteikto, otrs ar nenoteikto galotni, piem., *klusā simfoniskā mūzika, veci garie zābaki* u. tml. Noteiktais adjektīvs palaiķam mēdz būt saistīts ar raksturojamo vārdu ciešāk nekā nenoteiktais adjektīvs.

Vienlīdzīgi nemēdz būt arī apzīmētāji, no kuriem viens izteikts ar kādības adjektīvu vai adjektīvisku divdabi, otrs — ar apstākļa adjektīvu, piem.,

Pēdējo brīvo dienu pavadījām pie ezera. Malējā mīkstajā krēslā sēdēja vectēvs. Gludais virsējais dēlis bija spoži nopulēts. Visvairāk vērtīgo otrreizējo izejvielu savāca septītās klases pionieri.

Taču nereti iespējams, ka arī apstākļa adjektīvs kopā ar otru apzīmētāju ir vienlīdzīgi apzīmētāji, īpaši tad, ja šis apstākļa adjektīvs ir sinonīmisks ar otru apzīmētāju vai to precīzē un paskaidro:

Sevišķi bistamas ir neredzamās, iekšējās barjeras, kas nepareizas audzināšanas rezultātā izveidojas cilvēkā. Šodienējais, grūtākais pārgājiens tomēr visiem bija patīcis daudz labāk.

Apzīmētāji, no kuriem viens izteikts ar kādības adjektīvu, otrs ar adjektīvisku divdabi, palaikam ir vienlīdzīgi un atdalāmi ar komatu, piem.,

Balts, mirdzošs sniegs uz aizsnigušas takas. No jūras pūta dzestrs, spirdzinošs vējš. Dažos mirkļos Rempe pilnīgi pazuda zilā, necaurredzamā mākonī. Saini nolika uz lielā, apsūnojušā akmens.

Tāpat parasti vajadzīga pieturas zīme, ja divdabi tuvāk raksturo kādi citi vārdi, piem.,

Mazs, zīda aukliņu pārsiets sainītis bija viņam rokā. Beidzot Jancis izdzirda errīgu, pusaižsmakušā balsī teiktus vārdus. Tam pilnīgs pretstats bija mūsu baltās, maija un jūnija sauli nedabūjušās sejas.

Ja teikumā blakus nostājas adjektīvs un divdabis, tiem var būt katram sava sintaktiskā funkcija — viens no šiem vārdiem var būt arī tā saucamais dubultloceklis, tātad attiekties ne tikai uz raksturojamo lietvārdu. Piem.:

Riteru kalniņā, no sudmalām iznācis, skatījās noplisis, balts noputējais melderzellis (A. Upīts).

Šai teikumā vārdiem *balts* un *noputējis* ir katram sava sintaktiskā funkcija: vārdam *noputējis* ir atributīva funkcija attieksmē pret vārdu *melderzellis*, bet vārds *balts* raksturo kā vārdu *melderzellis*, tā vārdu *noputējis*, un tam ir dubultlocekļa funkcija.

Liekot vai arī neliekot pieturas zīmi, varam atspoguļot divu vārdu dažādās sintaktiskās funkcijas arī citos gadījumos, piem., sal.:

Un simts soļu no tās krogs — melns, nokvēpis, izblidis
un

Un simts soļu no tās krogs — m e l n s nokvēpis, izblidis.

Guļ pamesta, apsnigusi lokomotive ar tukšu preču vagonu un

Guļ pamesta a p s n i g u s i lokomotive...

Ja arvien centīsimies pareizi izprast vārdu jēdzieniskās attieksmes, to sintaktisko saistījumu, nebūs arī grūtību pieturas zīmes lietošanā starp vairākiem apzīmētājiem. Arī otrādi — pareizi lietotas pieturas zīmes palīdzēs lasītājam vieglāk uztvert un izprast tekstu.

A. MELDERIS

DAŽI DIVKĀRŠO PIETURAS ZĪMJU LIETOSANAS GADIJUMI

Gan daiļliteratūrā, gan publicistikā samērā bieži var sastapt teikumus, kuru beigās (retāk vidū — iekavās) lietotas divas vai vairākas izsaukuma zīmes, divas vai

vairākas jautājuma zīmes vai arī jautājuma zīme un izsaukuma zīme vienkopus.

Gramatikās par šādu divkāršu vai trīskāršu vienas un tās pašas pieturas zīmes lietojumu vai arī jautājuma un izsaukuma zīmju vienkopu lietojumu parasti nemēdz runāt. Kāpēc?

No gramatikas viedokļa nav svarīgi, vai ir lietota viena jautājuma resp. izsaukuma zīme vai divas. Kā jēdzieniski, tā intonatīvi nekādu būtisku atšķirību nav (varētu gan būt runa par vienas un tās pašas modalitātes dažādu pakāpi). Vairāku pieturas zīmju lietošana tikai pastiprina vienas šādas pieturas zīmes funkcijas.

Jāpievienojas jautājuma zīmes un izsaukuma zīmes raksturojumam, kādu devusi V. Ivanova:

«Jautājuma zīme un izsaukuma zīme vienlaikus izpilda divas funkcijas. Lietotas teikuma beigās, tās norobežo teikumus citu no cita, parāda to pabeigtību (pieturas zīmes sintaktiskā funkcija) un bez tam norāda arī uz izteikuma sevišķo raksturu (jēdzieniskā funkcija): jautājuma zīme — uz jautājumu, izsaukuma zīme — uz svinīgumu, prieku, sajūsnu, samulsumu, izbrīnu utt. So abu pieturas zīmju savienojums (!) tiek lietots nozīmju saplūduma gadījumos.»¹

Ja vienkopus lietotas vairākas izsaukuma zīmes, tad šādu parādību varam dēvēt par stilistisku vai individuālu interpunkciju.

Divkāršo pieturas zīmju (šajā rakstā ar nosacītu apzīmējumu «divkāršās pieturas zīmes» saprotamas divas vai vairākas izsaukuma zīmes, divas vai vairākas jautā-

¹ В. Ф. Иванова. История и принципы русской пунктуации. Издательство Ленинградского университета, 1962, 22.

juma zīmes, jautājuma zīme kopā ar izsaukuma zīmi) lietošanas jautājumi daļēji skar gan stilistiku, gan sintaksi, gan interpunkciju.

Divkāršo pieturas zīmju lietošanu nosaka teikuma jēdzieniskais un ekspresīvi emocionālais saturs, kā arī paša autora attieksme pret teikuma saturu.

Vairāk nekā trīs izsaukuma zīmes resp. jautājuma zīmes ir reta parādība; šādi gadījumi uzskatāmi par spilgti individuālu interpunkciju.

Lai varētu izdarīt secinājumus par divkāršo pieturas zīmju lietojumu valodas praksē, minēsim dažus piemērus no preses.

Atsevišķos gadījumos lietotas trīs izsaukuma zīmes (par trim jautājuma zīmēm pagaidām nav valodas materiāla):

Jau Vissavienības autostops!!!

Mūsu tranšejnieki . . . šāva droši, nekļūdīgi, pēdējā sērijā gūstot 97 punktus no 100! Lieliski! Ļeņingradieši sāka nervozēt un sašāva «tikai» 91 mērķi. Uzvara!!!

Vai šai uzņēmumā jau visiem jauniešiem ir vidējā izglītība? Protams, ne. Ir pat tādi, kuriem nav astoņgadīgās. Cik? Komjaunatnes sekretāre to nezina!!!

Pirmajos divos piemēros ar trim izsaukuma zīmēm izteikts prieks, sajūsma par to, ka panākts kas tāds, ko ļoti gaidīja, par kā piepildīšanos bija grūti pat cerēt. Trešajā piemērā konstatēts spilgti negatīvs fakts un ar trim izsaukuma zīmēm norādīta autora attieksme — sašutums, nosodījums. Parasti šādos gadījumos — kad teikums noformēts kā stāstījuma teikums, bet jautājuma vai izsaukuma modalitāti teikumam piešķir autora (rakstītāja) attieksme pret teikuma saturu — izsaukuma vai

jautājuma zīmi (zīmes) liek iekavās. Par šādiem gadījumiem būs runa tālāk.

Samērā bieži sastopami jautājuma un izsaukuma zīmju savienojumi — «?!» un «!?», turklāt «?!» sastopams biežāk nekā «!?».

«Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā» pareizi norādīts, ka teikumā var būt apvienotas divas modalitātes; šādos gadījumos parasti viena modalitāte ir spēcīgāka, spilgtāka nekā otra, bet ir arī gadījumi, kad grūti nošķirt, kura — jautājuma vai izsaukuma — modalitāte ir dominējošā; tādos gadījumos teikuma beigās lieto divas pieturas zīmes — jautājuma zīmi un izsaukuma zīmi.²

Teikumi, kas beidzas ar «?!», parasti pēc gramatiskā veidojuma ir jautājuma teikumi, t. i., tiem pārsvarā ir jautājuma modalitāte, taču bez jautājuma modalitātes šiem teikumiem vēl ir kāda cita modalitāte, kas izsaka neticību, šaubas, izbrīnu u. tml.; uz šo otru modalitāti norāda izsaukuma zīme aiz jautājuma zīmes. Šī otra pieturas zīme ir vienīgā, kas grafiski norāda uz otru modalitāti, bez tās attiecīgie teikumi būtu vairāk vai mazāk parasti jautājuma teikumi.

Minēsim dažus šādu teikumu piemērus no preses izdevumiem:

Kur gan agrāk laukos redzēja trisstāvu mājas?!

Kāpēc jūs neiekārtojāt sev sporta laukumu? — Pa kuru laiku?! Jāvāc raža.

Dažos gadījumos šādos teikumos nemaz nav «jautā-

² Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, II, 1962, 125. lpp.

juma vārdu» un par divām modalitātēm grafiski liecina tikai pieturas zīmes teikuma beigās.

— *Sievuk, paklau: es būšu kapteinis. Vai dzirdi? Šajā reisā došos kā kapteinis. — Tu?!*

Jājautā, kur tad to muskulatūru var attīstīt, ja ne fizikultūras nodarbībās? Tēju dzerot un speķi ēdot?!

Retāk ir sastopami gadījumi, kad teikuma beigās lieto «!?»». Šādos teikumos parasti nav leksiski morfoloģisko modalitātes rādītāju — «jautājuma vārdu» vai «izsaukuma vārdu». Uz dažādu modalitāti parasti norāda pieturas zīmes teikuma beigās, pirmajā vietā izvirzot modalitāti, ko raksturo ar izsaukuma zīmi, pēc tam kā papildu modalitātes (jautājuma) rādītāju pievienojot jautājuma zīmi. Piemēram:

Lietuvietes pirmo grozu guva tikai 11. minūtē?!

— *Sārtbrūni zari un spīdīgi zaļas lapas pārlikušas pār tumšo upes dzelmi. Koks straumē it kā novērtē savu stiprumu. Sevī uzsūcis daudz zemes spēka, sīkstī tas lokās, gan straumes, gan austreņa locīts. Tā sakot, pilnīgs pretstats tam, kas cildināts pazīstamajā teicienā: lūsti, ja lauž, tik nebūs tev liekties!? — reizē apgalvodams un reizē jautādams, sacīja zinātnieks.*

V. Ivanova norāda, ka jautājuma zīmes un izsaukuma zīmes nozīme ir tik noteikta un vispārpieņemta, ka ar tām izbrīnu, šaubas, apmulsumu var izteikt... pat bez vārdiem.³

Šādi gadījumi iespējami arī latviešu valodā. Šāds pieturas zīmju izlietojums dažkārt sastopams dialogos, kad vienam no sarunu biedriem iepriekš teiktais rada tādas

³ В. Ф. Иванова, История и принципы русской пунктуации. Издательство Ленинградского университета, 1962, 23.

emocijas (izbrīnu, sašutumu, pārsteigumu, šaubas u. tml.), ka, tā sakot, trūkst vārdu. Dzīvajā runā par emocijām liecina mīmika, žesti, rakstos tās attēlo pieturas zīmes.

— *Un kas ir komjaunatnes organizācijas sekretāres vietnieks?*

— *Nezinu.*

— *?!*

— *Es tikai kopš maija strādāju.*

Samērā bieži divkāršās pieturas zīmes liktas iekavās. Tie ir gadījumi, kad autors, raksturodams ar iekavās liktām divkāršajām pieturas zīmēm savu emocionālo uztveri, it kā no malas izsaka savu individuālo, subjektīvo vērtējumu par notikumiem, kas notēloti ar parastiem, it kā neitrāliem stāstījuma teikumiem. Dažkārt divkāršās pieturas zīmes it kā papildina, uzsver iespraustu (iestarpinātu) vārdu vai teikumu emocionalitāti. Parasti gan divkāršās pieturas zīmes iekavās ir vienas pašas — bez teksta, tās it kā nostājas iesprausta (iestarpināta) teikuma vietā. Tādi iesprausti (iestarpināti) teikumi varētu apzīmēt apmēram šādus vērtējošus, raksturojošus teicienus: «Kas gan to būtu domājis?!», «Vai tiešām?!», «Kā gan tā var?!», «Tas taču par traku!!» u. tml. Piemēram:

Pagājušā gada kļūdas draud atkārtoties. Pēc agromomes sastādītā graudaugu novākšanas grafika šim darbam bija ieplānotas 56 (!!) dienas.

Ridzinieku pretestība salauzta. Noteicēji laukumā ir viesi. Rit spēles 57. minūte. Hokejisti no centra līnijas pasīvi novēro (?), kā beigsies 4 komandas biedru cīņa savā zonā ar 5 pretinieka spēlētājiem.

... [jaunais dzejnieks] nolemj pārbaudīt savus spēkus:

aizsūta savus dzejoļus Rakstnieku savienībai. Rezultāts ir negaidīti (kāpēc negaidīti?! — M. Č.) labs.

Bibliogrāfija sagatavota, taču grāmatas tapšanas laikā atmesta kā nevajadzīga (?!).

Ja iekavas ar divkāršajām pieturas zīmēm atrodas teikuma beigās, tad tām jābūt punkta (teikumu noslēdzošās pieturas zīmes) priekšā, jo divkāršās pieturas zīmes iekavās (kas būtībā ir nosacīti — iesprausti, iestarpināti teikumi) ietilpst tajā pašā teikumā. Tāpēc nevar atzīt par pareizu šādu interpunkciju:

Tik tiešām, loģika pazudusi: nupat pieminētajos rudens mēnešos uz Pļavniekiem aizvestas 143 tonnas suliņu, bet uz desmitkārt attālākām vietām, kā redzējam, trīsreiz un četrreiz vairāk. (!) (Presē.)

No Iecavas spirta fabrikas savukārt šķiedenis ceļojis uz astoņdesmit un pat simt kilometru attālajiem Ogres rajona kolhoziem. (!) (Presē.)

Izsaukuma zīme (vai zīmes) vai jautājuma zīme (vai zīmes) iekavās teikuma beigās aiz punkta varētu būt tādos gadījumos, ja pieturas zīme (zīmes) iekavās attiektos uz plašāku kontekstu — vairākiem teikumiem.

Nobeigumā interesanti atzīmēt, ka arī šaha literatūrā, komentējot izspēlētās partijas, tiek lietotas divkāršās pieturas zīmes. Tā, piemēram, šaha literatūrā ir lietoti šādi nosacīti apzīmējumi:

«!!» — ļoti labs, skaists gājiens; «??» — ļoti vājš gājiens, kas drīz vien noved pie zaudējuma; «?!» — riskants, viltīgs gājiens.⁴

Ja, piemēram, [šahists] nupat aplūkotajā partijā gājiena 6. ... Ld7?? vietā būtu spēlējis 6. ... Ze6!, atvairot

⁴ V. Panovs, Šahs iesācējiem. 1965, 44. lpp.

balto dāmu, cīņa būtu interesantāka. (V. Panovs, Šahs iesācējiem.)

V. Panovs gan nav norādījis, ka tiek lietots arī apzīmējums «!?» , lai gan, cik izdevies vērot, šaha literatūrā tas lietots biežāk nekā «?!» (arī viņa paša grāmatā ir tikai piemēri ar «!?» , bet nav piemēru ar «?!»).

Protams, specifiskajām šaha literatūrā lietojamām zīmēm it kā nav tieša sakara ar valodniecību. Taču šis salīdzinājums derīgs, lai parādītu, ka atšķirībā no citām zīmēm (piemēram, domuzīmes un kola) jautājuma zīmes un izsaukuma zīmes lietojums šaha literatūrā ir apmēram tāds pats kā valodā vispār; šo pieturas zīmju lietojums (kā literatūrā vispār, tā arī šaha literatūrā) ir zināmā mērā internacionāls.

A. BLINKENA

PAR DEFISES LIETOŠANU

Defise (-) latviešu rakstībā īsti nepieder pie pieturas zīmēm, jo tā nerāda teksta sadalījumu gramatiskās vai intonatīvās vienībās. Tai vairāk ir tehniskas rakstu zīmes loma, un to lieto, lai parādītu vārda dalījumu, vārda daļu, burtu vai burtkopu izlaidumu, kā arī vārdu saistījumu vienā jēdzieniskā resp. leksiski semantiskā vienībā. Šī pēdējā funkcija — vārdu jēdzieniski semantiskā saistīšana — latviešu rakstos ienākusi pēc vācu un krievu valodas parauga, kur defise tiek lietota daudz plašāk nekā latviešu valodā.

Latviešu valodā defisrakstījums bijis pazīstams jau rakstu valodas vecākajā posmā, kad to pārņēma no vācu valodas un defisi (tolaik divas īsas, paralēlas horizontālas svītriņas) lietoja starp vārdiem, kuri bija jēdzieniski cieši saistīti ar termina nozīmi, piem., Vecā Stendera lietotais termins *pasaules-juhra* (=okeāns). Mūsdienā latviešu literārajā valodā, īpaši ar jaunās ortogrāfijas izveidošanu, šāds rakstījums faktiski tika atmests un tamlīdzīgas nozīmes jēdzienus izteica vai nu ar salikteni, vai ar stabilu vārdkopu. Taču pēckara gados mūsu rakstos, īpaši periodikā, arvien biežāk sākusi parādīties defise leksiski semantiskas vienotājas lomā pēc krievu valodas parauga, un nemaz netiek vērots, vai krievu valodā lietotajam defisrakstījumam arī latviešu valodā nepieciešami atbilst defisrakstījums. Paraudzīsimies, vai tiešām latviešu valodā defisrakstījums pieņemams visur, kur to lieto tais kaimiņu valodās, no kurām mēs pārņemam jaunus jēdzienus un to nosaukumus, vai arī latviešu valodā atbilstoši tās īpatnībām ir iespēja defisrakstījumu aizstāt kā citādi.

Šeit īsumā aplūkosim tos gadījumus, kad latviešu rakstībā lietojama defise un kad tā savukārt nebūtu vēlama vai nepieciešama.

1. Ar defisi parāda vārda daļas pārnesumu jaunā rindā vai arī vārda sadalījumu zilbēs vai citādās sastāvdaļās, piem., *mā-ja*, *aiz-bild-niec-īb-a*, *adjektīv-isks* u. tml.

2. Ar defisi parāda vārda saraustītu izrunu vai atsevišķu skaņu īpašu stiepumu, piem.,

Puišelis, uz pirkstgaliem pacēlies kādas vitrīnas priekšā, burto: «Ķī-mi-ja ir mū-su laik-me-ta lie-lā zi-nāt-ne.»

Aļik! Aļi-ik! Nāc atpakaļ!

Sai funkcijā defisi bieži lieto interjekciju, īpaši dzīvnieku balsu un citu skaņu atdarinājumu rakstībā, piem., «*Bu-bu-bū!*» atskanēja ķēves balss no kakta. Turpat pļavas otrā stūrī atsaucās vairākas balsis: «*Ķi-i-vit!*»

3. Ar defisi parāda atsevišķa burta, burtkopas vai vārda daļas izlaidumu vai vārda resp. vārda daļas nepatstāvību, saistījumu ar kādu citu vārda daļu vai vārdu, piem.:

Rīgas pilsētas M. Gorkija bibliotēka ir viena no lielākajām un vecākajām masu b-kām Rīgā. Eju uz šķērsielu pie mūsu labiem paziņām T-viem. Bauskas rajona kolhozam «Ausma» vajadzīgs grāmatvedis, -de. Deverbālie salikteņi ar -is lielāko tiesu ir darītājpārdi. Kādības vai īpašības kāpinājumu izsaka ar piedēkli aintaiasinātie adjektīvi (piem., krokains, -a, cirtains, -a). Arī: komandas pr-ks; arodb-ba u. c.

Dažkārt, cenšoties taupīt papīru, salikteņos neatkārtoti daļu, kas šiem salikteņiem ir kopīga, piem., *Palātas ir vien-, div- un trīsvietīgas.*

Sāds rakstības veids gan būtu pieļaujams tikai darījumu stilā. Daiļliteratūrā un pat publicistikā tas nebūtu vēlams.

4. Defisi lieto svešas cilmes ģeogrāfiskos nosaukumos, atdarinot to oriģinālrakstību, kā arī starp dubultuzvārdiem, piem., *Alma-Ata, Kohtla-Jerve, Golub-Dobžina, Konans-Doils, E. Birznieks-Upītis, J. Jansons-Brauns* u. tml.

Nekādā ziņā defise nav rakstāma saliktajos latviešu īpašvārdos, kā to darija pagājušā gadsimta rakstos un šur tur sastop vēl mūsdienās, piem.: Harijs Ozol-

Kalniņš (= Ozolkalniņš) *aizstāvēs disertāciju*; *Rūdolfs bija ziemā Jaun-Bebrā* (= Jaunbebrā) *pie Kalniņa*.

5. Ar defisi savieno divus salikteņa komponentus, no kuriem pirmais izteikts ar skaitļa vārdu un rakstīts ar cipariem, otrais parasti ir adjektīvs ar izskaņu *-īgs*, kurš (vismaz tieši tādā nozīmē) ārpus salikteņa netiek lietots, piem., *Refraktors ar 256-kārtīgu palielinājumu. 10-procentīgs zaļās tējas novārījums*.

Protams, vārdos, kuru sastāvā ir vienā vārdā rakstāms skaitļa vārds, kā *astonģadīgā skola, desmitprocentīgs novārījums, piecpadsmģtģdģgais kapteinģs*, labāk ieteicams visu rakstģt ar burtģem, nevis ar cipariem. Taču tas nav iespģjams, ja skaitlis pats rakstģms vairģkos vģrdos un ar to veidotģ salikteņa rakstģjums var radģt maldģgu priekģstatu par izsakģmo jģdzienu (*divģsimģt piecdesmit seģskģrtģgs palielinģjums*). Ne vienmģr ģrtģ ir arģ aizstģt šģdus salikteņus ar cita veida izteiksmes lģdzekģiem, piemģram, *palielinģjums 256 reizes* vai tml. Tģpģc izsakģmģ jģdzģna apzģmģjums ar salikteni, kura sastģvģ ir defģsrakstģjumģ pievienots cipars, atseviģķos gadģjumos ir ģrts un lietderģgs, lasģtģjam jau ar redģi vieģli uztverams un atbģlst arģ valodas paģrei-zģjai prakģei.

6. Defģsi lieto šģfrģtos nosaukumos starp šģfra burtģem un numuru daģģdu maģģinu, aparģtu, preparģtu u. tml. apzģmģģanai, piem., *traktori DT-54, DT-75; radio-uztvģrģģi T-689, T-755, B-912; elektrovģlcģeni ER-1, ER-7, automaģģģnas GAZ-51, Moskvič-408*. Arģ: *Jau pusģadu Centrģlajģ Arktģkģ dreģģ «Zģmģlpols-11»*. *Pģrn atzinģbu guva vģģģ radģtais preparģts «Kobalts-30»*.

Ja nosaukuma pirmģjģ daģģ ir pilns vģrds, ne tikai šģfra burtģ, tad starp šģ vģrdu un ciparu defģsi daģķģrt

neliek, piem., *Pirmās autentiskās ziņas mēs gaidām no... starpplanētu stacijas «Marss 1»*; arī *«Rīga 6»*, *«Rīga 10»*, *«Ziemeļpols 11»*. Šāds rakstījums tomēr nebūtu ieteicams, jo ar defisi saistītie nosaukuma elementi ir vieglāk uztverami par vienu nosaukumu.

Līdzīga funkcija būtu defisei, kas piesaista ar burtiem izteiktu apzīmētāju kādam skaitlim, kurš apzīmē secību, piem., *11.-a klase, Slokas ielā 13-a* u. tml. Taču šai gadījumā defise nav nepieciešama un labāk to nelietot, piem., *11. a klase, Slokas ielā 13 a, Gorkija ielā 1 b* u. tml. Tāpat nekāda defise nav vajadzīga, ja skaitļa vārds rakstīts burtiem, nevis cipariem, piem., *Vienpadsmitā d klase, jūs esat brīvi!*

Nav vajadzības lietot defisi starp lietvārdu un ar kādu alfabēta (ne tikai latviešu, bet arī ar kāda cita alfabēta) burtu izteiktu apzīmētāju, piem., *C vitamīns, α stari, BF līme, L antena*, kaut gan to pagaidām vēl bieži dara, īpaši, ja apzīmētājs ir grieķu alfabēta burts vai tā atdarinājums, piem., *α -stari, β -sabrukums, π -mezons, D-antena*. Šeit defise ne vien nav vajadzīga, bet dažreiz tā var kļūt arī neiespējama, ja ar burtu nosauktajam apzīmētājam pievienojama plusa vai mīnusa zīme vai tml., piem., *Noskaidrots, ka β -sabrukums var notikt divējādi — ne tikai izstarojot elektronus un neitroniem pārvēršoties protonos (β -sabrukums), bet arī izstarojot pozitronus un protoniem pārvēršoties neitronos (β +sabrukums)*. Tāpat defise nav liekama, ja ar grieķu burtu izteiktais apzīmētājs rakstīts pilnā vārdā, piem., *alfa spektrs, gamma stari*.

Visos minētajos gadījumos defisei galvenokārt ir tehniskas rakstu zīmes loma; tās lietošanai vai nelietošanai ir konvencionāls raksturs, un tā nerunā pretim latviešu

valodas īpatnībām. Taču, kā jau minēju, defisi latviešu valodā dažkārt lieto arī, lai parādītu divu vārdu ciešo saistījumu. Sai izlietojumā tad arī gadās visvairāk nemotivētu defisrakstījumu, pat tādi, kas pilnīgi runā pretim latviešu valodas kultūras prasībām.

Kad tad pieļaujama defise divu patstāvīgu vārdu saistījuma parādīšanai, un kā izvairīties no tās, kad tā nebūtu lietojama?

1. Defise ir ieņēmusi neapstrīdamu vietu dažu terminu rakstībā, kuru sastāvdaļas, kas izteiktas ar lietvārdiem, pēc satura veido saliktu jēdzienu ar divām (vai vairākām) patstāvīgām, bet nesaraujami saistītām daļām, starp kurām nav atributīvas attieksmes, bet kuras viena otru papildina, piem., *marksisms-ļeņinisms, diode-triode, Marksa-Engelsa-Ļeņina institūts*.

2. Defise ir neaizstājama dažos gadījumos terminoloģiska rakstura vārdkopās starp diviem (retumis starp trim) atributīvi lietotiem lietvārdu ģenitīviem, kuri attiecas uz vienu un to pašu lietvārdu un vienādā mērā, tikai abi kopā veic zināmu funkciju, piem., *laika-zonu uzskaitē, kālija-argona metode, ferītu-diodu bloks, pirkuma-pārdošanas ligums, latviešu-krievu vārdnīca, vācu-krievu-angļu vārdnīca* u. tml. Šādi vārdi nav sapludināmi saliktenī, un starp tiem nevar likt arī saikli «un», jo tas nereti var radīt pārpratumus jēdziena izpratnē, piem., ja saka «kālija un argona metode», var iedomāties, ka runā par divām metodēm, taču ir tikai viena metode, kurā izmanto kā kāliju, tā argonu. Te veidojas viena leksiski semantiska vienība, un defise parāda šo ciešo saistījumu.

3. Mūsu presē dažkārt sastop defisrakstījumu arī tad, ja vārdkopai nav terminoloģiska rakstura un abi apzī-

mētāji nosauc kādas parādības komponentus, kuri vai nu sadarbojas, vai darbojās viens otram pretim, piem., *angļu-amerikāņu cīņa par izejvielām, Kenedija-Džonsona divpartiju kurss, gaismas-ēnu rotaļas*; arī: *rudens-ziemas sezonas koncerts, prieku-bēdu spogulītis* u. c. Šādos gadījumos neveidojas kāda cieša leksiski semantiska vienība ar vienu jēdzienisku nozīmi, un defises vietā ieteicams lietot saikli «un», piem., *angļu un amerikāņu cīņa, prieku un bēdu spogulītis, rudens un ziemas sezona, gaismas un ēnu rotaļas*.

Daudzos gadījumos, parādot divu vai vairāku vārdu saistījumu, lietojama nevis defise, bet domuzīme. Ar domuzīmi saistītie vārdi atšķirībā no vārdiem, kas saistīti ar defisi, parāda nevis vienota jēdziena vienotu terminoloģisku nosaukumu, bet gan divu (vai vairāku) atsevišķu jēdzienu saistījumu vietas vai laika, vai citādā ziņā, kā arī atsevišķu personu vai elementu saistījumu, piem.: *Var apgalvot, ka sistēma Zeme — Mēness nav veidojusies kā dubultplanēta no kāda dubulta iedīgļa. Galēji ārējā uzlādētu daļiņu josla pastāv arī virzienā, kas ir pretējs virzienam Zeme — Saule. To molekulā ir šādi posmi: silīcijs — skābeklis — alumīnijs, silīcijs — skābeklis — titāns, silīcijs — skābeklis — bors un citi. Tādi nesavienojami metāli, piemēram, ir dzelzs — svins, volframs — varš, volframs — sudrabs. Mašīnu piegādei jānotiek pēc principa: rūpnīca — kantoris — kolhozs vai padomju saimniecība. (Visi piemēri no preses izdevumiem.) Izveidojoties «trisstūrim» Ugis — Ilga — Marts, darbībā iesaistās arī Marts un viņa sieva Monika. (V. Valeinis, Poētika.) Brīviņu gruntnieks Brīviņš ir mana pagasta Krieviņu māju saimnieks Krūmiņš. Ar viņa dēlu Ješku bijām labi pazistami. Visa šī Krū-*

miņu — Brīviņu dzimta ir izmirusi. (A. Upīts.) Padomju lidmašīnu starpkontinentālajā pārlidojumā Maskava — Antarktīda — Maskava vissarežģītākais posms, protams, bija lidojums pāri okeānam. Pat Daugavas krācainajā daļā Jēkabpils — Kokneses — Aizkraukles rajonā, kas parasti ziemā neaizsalst, šogad sablīvējušās lielas ledus un vižņu masas. (Presē.)

Ļoti bieži ar domuzīmi sporta ziņās parāda pretinieku saistījumu, piem.: VDR — Norvēģija 5:1. Aizvakar pirms PSRS — Zviedrijas mača sacentās Kanādas un VDR izlases. Niemela — Vitkovska un Kļaviņa — Ģipšļa partija beidzās neizšķirti.

Līdzīgi tam ar domuzīmi ir savienojami vārdi tādā atributīvā funkcijā, kā, piem.: Tagad Jelgavas — Bauskas lielceļa malā izaugusi plaša vistu ferma. Volgas — Baltijas jūras kanāls sāk dzīvot. Daugavpils bija Pēterburgas — Varšavas un Rīgas — Orlas dzelzceļu mezgla punkts. (Piemēri no preses izdevumiem.) Arī: Volgas — Donas kuģniecības kanāls, Rīgas — Liepājas vilciens, 8.—11. klasē, 1960.—65. gadā u. tml.

Domuzīme un nevis defise liekama starp diviem vai vairākiem personu uzvārdiem, ja šo personu vārdā nosaukts kāds likums, eksperiments vai cita parādība, piem., fizikā lietojamie termini Bio — Savāra — Laplasa likums, Boila — Mariota likums, Arago — Puasona eksperiments, Lummera — Brodhuna kubs, Brega — Vulfa nosacījums, Rasela — Sandera saite u. tml.

Defise šādos gadījumos nav iespējama arī tāpēc, ka tā var savienot viena salikta uzvārda divas daļas, piem., Gei-Lisaka — Šarla likums.

4. Nav pareizi lietot defisi starp diviem lietvārdiem, kuri saistīti *atributīvās* attieksmēs. Tādi lielākoties ir

dažādu specialitāšu, profesiju, mašīnu, aparātu, ierīču nosaukumi, kuros pirmais vārds nosauc pamatjēdzienu, otrs — kādu raksturotājēdzienu, piem., *inženieris tehnologs, grāmatvedis ekonomists, sekretāre mašīnrakstītāja, pilsēta skaistule, pilots astronauts* u. c. Šie nosaukumi latviešu valodā pēdējā laikā īpaši ienākuši no krievu valodas, kur tos raksta ar defisi (инженер-технолог, город-красавец u. c.). Tāpēc arī gadās, ka tulkoņš, nepadomājot par abu valodu īpatnībām, kuras var arī nesakrist, pārņem šo defisrakstījumu no krievu valodas un mūsu presē parādās *strādnieki-stiklotāji, inženieri-tehnologi, elektriķi-enerģētiķi, mediķi-praktiķi, mediķi-zinātnieki, ekonomisti-agronomi, piloti-astronauti, lampa-liliputs, materiāls-hibrīds* u. c.

Tulkojot no krievu valodas, rakstītājs nedrīkstētu rīkoties pēc «pārceļšanas» metodes, «pārceļot» arī oriģinālvalodas interpunkciju. Ikvienā konkrētā gadījumā jāmēģina labi izprast tulkojamā jēdziena nozīmi un tai jāatrod adekvāts izteiksmes veids, kas atbilst arī otras valodas īpatnībām.

Kā latviešu valodā iespējams aizstāt krievu valodā lietoto defisrakstījumu?

1) Latviešu valodā jau sena un stingra ir tradīcija atributīvus lietvārdu savienojumus rakstīt bez defises kā nesavrupinātus apozicionālus raksturotājus. Latviešu valodā abu lietvārdu savstarpējais novietojums sākotnēji ir bijis otrāds — ar lietvārdu izteiktais raksturotājs, ja tas ir bijis deverbāls lietvārds, palaiķam nostājies raksturojamā vārda priekšā apzīmētāja funkcijā, piem., *dziedātāju sievu ņēmu, dancotāju kumeliņu*. Tagad krievu valodas ietekmē ieviešas arī pretēja vārdu kārtība: raksturotājs lietvārds nostājas aiz raksturojamā

vārda kā nesavrupināts pielikums, piem., nevis *celtnieks inženieris*, bet *inženieris celtnieks*.

Sāds raksturojums bez defises pagaidām arī dominē mūsu valodas rakstos, piem., *Lodes drenu cauruļu rūpnīcai vajadzīgi: inženieris celtnieks, inženieris mehāniķis vai inženieris tehnologs. Mūsu jaunieši racionalizatori ietaupījuši 32 miljonus rubļu valsts līdzekļu. Lielāks kļūst mednieku sportistu pulks. Tajā tika ieskaitīti abi brigādieši agronomi. Ļoti interesanti noskatīties... kucēnā hibridā, kura vecāki ir Austrālijas savvaļas dingo un krievu dzinējsuns... reklamējama savu automobili visurgājēju...*

Varētu vēlēties vienīgi, lai, kur tas iespējams, netiktu aizmirsta arī vecu vecā vārdu kārtā; ja raksturotājs ir deverbāls lietvārds, to labāk novietot raksturojamā vārda priekšā, piem., *visurgājējs automobilis*, nevis *automobilis visurgājējs*.

2) Jēdzienu, ko krievu valodā izsaka ar vārdiem defisrakstījumā, latviešu valodā bieži vien labāk izteikt ar determinatīvu salikteni, kura pirmajā daļā palaikam ir vārds, kas krievu valodā nostājas aiz defises un raksturo otru vārdu, piem., *Maskava ceļ vēl vienu pilsētpavadoni* (=pavadoņpilsētu) — *Zelenogradu*. *Par to var pārliecināties, skatoties uz materiālu-hibridu* (=hibrīdmateriālu) *caur mikroskopu*. *Ar tādu pašu sajūsmu viņi uzņēma filmu-koncertu* (=koncertfilmu) *«Ziemas fantāzija»*. *Lai arī kur paslēptos ežazivs, uzmanīgais sanitārs zivs-muša* (=mušaszivs) *to visur atrod*.

Arī: школа-интернат — nevis «skola-internāts», bet «internātskola», член-корреспондент — nevis «locekli-korespondētājs», bet «korespondētājloceklis», магазин-

салон — nevis «veikals-salons», bet «salonveikals» vai vienkārši «salons» u. tml.

Tikai retos gadījumos saliekteņa pirmajā daļā latviešu valodā paliek tas pats vārds, kas defisrakstījumā ir pirmais komponents, piem., *koncerts-lekcija* > *koncertlekcija*, *sovhozs-tehnikums* > *sovhoztehnikums*.

3) Jēdzienu, ko krievu valodā izsaka ar vārdiem defisrakstījumā, latviešu valodā dažreiz var izteikt, par pirmo komponentu lietojot adjektīvu ar *-isks*, kas darināts no raksturotāja komponenta saknes, piem., *Kāds asprātīgs anglis izgudrojis kamīnu-automātu* (=automātisku kamīnu); varētu arī: *automātkamīnu*.

4) Defises vietā bieži daudz labāk lietot saikli «un», ja defise saista divus sakārtojuma attieksmēs esošus vārdus, it īpaši, ja šo vārdu saistījums nav stabils, pastāvīgi kopā lietojams, piem.: *Jāzepa Vitola Valsts konservatorijs uzņēma jaunus studentus... kompozīcijas-teorijas* (labāk: *kompozīcijas un teorijas*) *specialitātē. Intervija ar režisoru-operatoru* (labāk: *režisoru un operatoru*) *Aivaru Lici*.

Arī: nevis *Fizikas-matemātikas fakultāte*, bet gan *Fizikas un matemātikas fakultāte* (tāpat kā ir *Vēstures un filoloģijas fakultāte*).

5) Dažos gadījumos apozicionālais raksturotājs, kas krievu valodā var nostāties blakus raksturojamam vārdam aiz defises, latviešu valodā vairāk atbilst ar domuzīmi savrupinātam pielikumam, kā, piemēram, tas jau sastopams mūsu rakstos: *Aplūkojis liellaivu, viņš kādā telpā patiešām atrada piecus komandas locekļus, starp tiem arī vienu sievieti. — pavāri. Tā radās šis nams — reklāma. Noškaidrots, ka daudzu galaktiku centrā ir*

blīvi veidojumi — kodoli. Tukumniekiem ir kvalificēti pulciņu vadītāji — tehnikumu pasniedzēji.

Ar domuzīmi savrupināto pielikumu var izteikt arī kā paskaidrojumu iekavās, piem., nevis ... *pieredzes apmaiņas konference-salidojums notiks 5. jūlijā*, bet gan ... *pieredzes apmaiņas konference (salidojums) notiks 5. jūlijā.*

Rūpīgi iedziļinoties izsakāmo jēdzienu saturā un labi apzinoties visas tās iespējas, kādas šo jēdzienu izteikšanai ir latviešu valodā, mēs palīdzēsim mūsu rakstu valodai atbrīvoties no nevietā ieviestā defisrakstījuma un apzināti nostiprināsim defisrakstījumu tur, kur tas ir lietderīgi.

32
31
30
29
28
27
26
25
24
23
22
21
20
19
18
17
16
15
14
13
12
11
10
9
8
7
6
5
4
3
2
1

SATURS

Ievadam	3
<i>H. Bendiks.</i> Zilbju intonācijas var un vajag normēt!	5
<i>A. Ahero.</i> Salikteņi ar norobežotu nozīmi	18
<i>I. Freimane.</i> Vienpersonas verbi un to trīspersoniskā lietojuma iespējas mūsdienu latviešu valodā	23
<i>A. Ahero.</i> Par <i>debeszils, sniegbalts</i> ... tipa salikteņiem	31
<i>M. Šūmane.</i> Tulkotājas piezīmes	38
<i>K. Egle.</i> Sagrozīti vietu vārdi Druvienā un apkaimē	47
<i>I. Freimane.</i> Skaņu verbu lietošana virzības nozīmē	50
<i>M. Brence.</i> Lituānismi latviešu literārajā valodā	53
<i>V. Strazdiņa.</i> Par dažām neprecizitātēm vārdu lietošanā un teikumu veidošanā	65
<i>J. Rozenbergs, A. Isajeva.</i> Par dažiem saliktu nosaukumu saīsinājumiem	71
<i>A. Vanags.</i> Liekvārdība nosaukumos	75
<i>M. Saule-Sleine.</i> Par adjektīviem <i>personisks, personigs</i>	77
<i>I. Edelmane.</i> Par vārda <i>fabrika</i> lietošanu mūsdienu latviešu valodā	85
<i>K. Karulis.</i> Kalpība, kalpot	88
<i>R. Grisle.</i> Pārrunām (Par šodien un tai skaitā lietošanu.)	91
<i>A. Blinkena.</i> «Ziemeļu virziena vējš»	93
<i>M. Lepika.</i> Pārdomas par paralēlām verbu tagadnes formām latviešu literārajā valodā	95

R. Bāliņa, A. Miķelsone. Daži statistikas dati par darbības vārdu tagadnes paralēlformām mūsdienu valodā	100
H. Bendiks. <i>Lasām, lasāt vai varbūt lasam, lasat?</i>	104
A. Jankevics. Daži apzīmētāja lietošanas gadījumi	111
I. Freidenfelds. Par divdabju lietošanu	122
M. Lepika. Par partikulu <i>vien</i> un tās vietu teikumā	128
N. Lauce. Saikļi <i>ka, ja; ka, lai; ka, jo</i> un līdzīgi	132
A. Blinkena. Par pieturas zīmi teikumos ar vairākiem apzīmētājiem	134
A. Melderis. Daži divkāršo pieturas zīmju lietošanas gadījumi	139
A. Blinkena. Par defises lietošanu	146

LATVIEŠU VALODAS KULTŪRAS JAUTĀJUMI

Redaktore *A. Plēsuma*.

Māksl. redaktors *A. Līpins*.

Mākslinieka *K. Goldmaņa* noformējums.

Tehn. redaktore *G. Sneidermane*.

Korektore *G. Brikmāne*.

Nodota salikšanai 1965. g. 2. jūlijā. Parakstīta
iespiešanai 1965. g. 23. oktobrī. Papīra formāts
70×108/32. 5 fiz. iespiedl.; 6,85 uzsk. iespiedl.;
6,79 izdevn.l. Metiens 5000 eks. JT 01366. Maksā
27 kap. Izdevniecība «Liesma» Rīgā, Padomju
bulv. 24. Izdevn. Nr. 19494 V-159. Iespiesta Latvijas
PSR Ministru Padomes Valsts preses komitejas
Poligrāfiskās rūpniecības pārvaldes 2. tipogrāfijā
«Sovetskaja Latvija» Rīgā, Dzirnauvu ielā 57.
Pasūt. Nr. 2263.

4L

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0306054687

27 kap.